Evangélikus templomművészet Budapesten

irta: Dr. GYÖRY ARANKA

9.175

24/5

EVANGÉLIKUS TEMPLOMMŰVÉSZET BUDAPESTEN.

Irta:
Dr. GYŐRY ARANKA

A Magyarhoni Evangélikus Egyetemes Egyház LEVÉLTÁRA.

Kiadják
a budapesti evangélikus egyházak.
1935.

Fébé ev. nyomda Budapest, VII., Damjanich-utca 28/b.
Felelős: Farkas László.

BEVEZETÉS.

Munkám bevezetéséül nem lesz fölösleges nagy vonásokban vázolni a budapesti evangélikus egyházak történetét.*

Ismeretes dolog, hogy a lutheri reformáció már első éveiben nagy tért hódított nálunk és fővárosunkban is sok követőre talált. A szerencsétlen sorsú II. Lajos felesége, Mária királyné, maga is vonzódott a hitjavításhoz, — ennek ékesenszóló bizonyitéka, hogy mikor özvegységre jutott, Luther vígasztaló levelet és zsoltárokat küldött neki. Hogy formaszerinti gyülekezet volt-e már akkor is, arra nézve nincs adatunk. 1541-ben a főváros török uralom alá került. A reformáció terjedése azonban nem akadt meg. A törökök vallási tekintetben türelmeseknek bizonyultak és a felekezeti békétlenség ebben az időben ismeretlen fogalom volt. Több adatunk van arra, hogy evangélikusok és katolikusok közös templomban imádták az Istent. Chytraeus Dávid 1549-ben Budán szimultán templomot említ s szavahihetőségét alátámasztja Bezold Melchor, aki

* Forrásaim: E. A. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer haupstädtischen Gemeinde; S. Szabó József: A protestantizmus Magyarországon; Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ág. ev. főgimnázium első 100 esztendejének története; Dr. Bőhm Dezső: A budapesti evangélikus középfokú leányiskola. Személyes közlések.

1584-ben átutazva Budán, arról ad hírt, hogy látta a keresztyének közös templomát (a jelenlegi helyőrségit) melynek szentélyrészét a katolikusok, hajóit a nagyobb számban lévő evangélikusok használták. Ugyancsak ő említi az evangélikusok iskoláját. 1577-ben egy utazó beszél a pesti evangélikus templomról és papról. Érdekes megállapítás 1660-ból — az ú. n. Ungarische—dacianische Simplicissimus tollából — hogy: »Das meiste Ungerland, und sonderlich die Haupstätt sind der evangelischen Religion.« (Magyarország legnagyobbrésze, de különösen a főváros, evangélikus vallású.)

1684-ben a császáriak elfoglalták Pestet a töröktől s két évvel utóbb Budát is. A trónon ekkor már I. Lipót ült, akinek nevéhez a hazánkbeli protestánsok legsötétebb emlékei, az üldözések legkegyetlenebb évei fűződnek. Különösen érintette ez a fővárost, melynek vallási viszonyait az 1703-ban kiadott Diploma Leopoldiana következőképpen szabályozta: A magisztrátus dönthet »a polgárok és lakosok befogadása, zsidók és cigányok bebocsátása, vagy be nem bocsátása felől... nyomatékosan megjegyezve, hogy senkit, aki a valódi, igazhitű r. kath. vallástól idegen, mint polgárt, semmiféle ürügy alatt be ne engedjenek és meg ne tűrjenek.« Hogy ennek a rendelkezésnek gyökeresen érvényt szereztek, arra bizonyság a vallásüldözést megszüntető II. József korában Budapest újraéledő evangélikus egyházának helyzete. II. József türelmi rendeletében megengedte, hogy ahol egy helységben száznál több protestáns család lakik, gyülekezetet alkothatnak; a budapesti híveknek külön kellett kérvényezni, hogy szervezkedhessenek, mert nem volt száz családjuk. Mikor pedig az engedélyt megkapták, a magyar fővárosban csak német és tótnyelvü egyház alakulhatott azokból a külföldiek-

ből, akik, mint értelmiségi foglalkozásuak, vagy iparosok, már I. Lipót halála után, Mária Terézia uralkodása alatt vándoroltak be hozzánk. A budapesti evangélikus egyház feltámadása 1787-re esik. Első lelkészük Molnár János volt. Havonta három német és egy tót istentiszteletet tartottak, míg magyarul évente négyszer prédikáltak. II. Lipót 1791-ben törvényes alapra helyezte a szabad vallásgyakorlatot. 1798-ban a canonica visitatio már 780 evangélikus lelket számolt Budapesten s már evangélikus alsófokú iskolát is említ. 1811-ben fölszentelték az új pesti evangélikus templomot. Két évvel utóbb már 1115 a hívek száma.

1819-ben nyelvi tekintetben két részre, német és tót részre vált az egyház, külön lelkészekkel. Folytatódott ez az elkülönülés 1837-ben, ekkor választották meg Székács József személyében az első magyar lelkészt.

Hét évvel később megalakult az önálló budai gyülekezet is, ahová Bauhofer Györgyöt választották első papnak. Rövidesen követte ezt a budai templom megépítése. Ezt megelőzően már 1821-től volt az evangélikusoknak fiúiskolája Budán. Pesten ekkor már négyosztályos fiú-középiskola is működött. Ezekben az években nyitottak külön iskolát a tótok is, az Eszterházy-utcában. A végleges elszakadás előrevetette árnyékát. 1854-ben vált teljesen külön a szláv hívők serege a közös egyháztól. Ők azután templomot is építettek maguknak. Ebben az esztendőben városunk evangélikusainak száma 5408.

Tökéletes vallásszabadságot adott volna az 1848-i törvényhozás. De a szabadságharcot abszolutizmus követte és ezt az időt ismét kétszeresen sínylették meg a protestánsok. Csak a kiegyezés kora, az 1868:LIII. törvénycikk hozott végre teljes felekezeti egyenlőséget. A budapesti evangé-

likus egyház lélekszáma 1869-ben már 14.316-ra szökik fel.

Nagyfontosságú évtizedek ezek az iskolaügy szempontjából is. 1872-ben nyolcosztályú fiúgimnáziumunk volt már. Nagyot lendült a leánynevelés is. 1883-ban kezdték meg a polgári iskola szervezését, mely négy osztályával 1887-re készen állt.

Pár esztendő leforgása alatt szűknek bizonyult a Sütő-utcai régi épület annyi iskola, annyi osztály befogadására és főgimnázium részére bizony el is avult. 1902-ben telket vásároltak a városligeti fasorban, az új gimnázium céljaira, melynek gyönyörű, modern épülete 1904-ben el is készült. Ugyanekkor épült a fasori templom, a vallásos élet újabb központjául, melynek felavatása 1905-ben volt.

1906-ban 40.319 budapesti egyháztagunk van. 1910-ben szervezkednek a kőbányai evangélikusok, új lelkészi körben.

Buda hívei is annyira szaporodtak már a háború előtt, hogy komoly problémaként szerepelt egy második budai gyülekezet felállítása. Ennek a törekvésnek azonban, épp úgy, mint a felső leányiskola megteremtésének, útjába állt a világháború szörnyű időszaka. A megpróbáltatás évei alatt szünetelnie kellett minden építőmunkának. Annál nagyobb bizakodással, élniakarással fogott neki minden felekezet, közte a miénk is az alkotásnak, mikor már legyőzöttek és csonkák voltunk, de hitéletünk ennek ellenére — vagy éppen ezért — örvendetes fellendülést vett. Mint az egész országban, Budapesten is egymásután emelkednek azóta ég felé új templomok, új egyházközségek alakulnak, új iskolák nyílnak. A katolikusok pl. megépítették a Marianum templomot, a Tisztviselő-telepi fogadalmi templomot, a Ferdinánd-téri templomot, stb.; a reformátusok az

emlék-templomot, a kelenföldit és az angyalföldit. Nálunk 1926-ban építették meg a kelenföldi új gyülekezet templomát, 1931-ben a kőbányai templomot; az óbudai egyház most, hogy ezeket a sorokat írom, már templomépítésének befejezéséhez közeledik. Legfiatalabb lelkészi körünk, az angyalföldi misszió, szintén örvendetesen gyarapszik.

Középfokú leányiskolánk történetében első nagy változást 1920 hozott, ekkor bővült a polgári három felső osztállyal, az ú. n. továbbképzővel, mely általános műveltséghez nyitott útat a leányoknak. A polgári iskola és a továbbképző 1930—31-ben alakultak át nyolcosztályos leánykollégiummá. Uj változást jelentett 1932 ősze, mikor a kollégium megkezdte leánygimnáziummá való átszervezkedését.

Az 1920. évi népszámlálás Budapesten 44 ezer 894 evangélikus lelket számlált, a legutóbbi, — 1930 —) 49.929-et. Ezekből Budára esik 13.443, Pestre 36.486.

Rövid történeti áttekintésünk után fordítsuk figyelmünket most már fővárosunk evangélikus templomaira.

*

Az ember művészi tevékenységének ősrégi idők óta jelentős részét teszik azok az építészeti alkotások, melyeket a művészlélek a vallás szolgálatában emel. Minden kultúráltabb vallási közösségnek vágya, hogy kultuszának, istentiszteletének céljaira esztétikai értékű épületet mondhasson magáénak, nevezzék azt mecsetnek, pagodának, vagy dómnak. A képzőművészetek közül egyetlen az építészet, melynek gyakorlati követelményeket is ki kell elégítenie, de kétségtelen, hogy a gyakorlatiassághoz éppen a templomépítészetnek van legkevesebb köze. Ez fektetheti a legtöbb súlyt a lélek fölemelésére és gyönyör-

ködtetésére s így hatásában legközelebb kerül a szobrászathoz, festészethez.

Azokat, akik ezt az ismertetést kezükbe veszik, e pillanatban a krisztusi vallásközösségnek egyik tábora, a budapesti evangélikus egyház érdekli. Mit tudott ez az egyház produkálni a templomművészet terén?

Talán nem lesz érdektelen pár szóval jellemezni ebben a bevezetésben az evangélikus templomművészetet általában és megemlíteni, miben tér el a Budapesten legtöbb hívet számláló katolikus egyházétól, mely egyház egyben a legrégibb és legfontosabb egyházművészeti értékeket is képviseli?! Az első evangélikus istenháza, melyről emlékeink is vannak, itt csak a XIX. század elején épül meg, ezzel szemben a katolikusoknak akkor már történelmi nevezetességű, régi templomaik vannak. Hogy az épületek külső és belső elrendezésében mi a legszembetünőbb különbség, arra legtöbbet kifejezően ezzel a szóval felelhetünk: *egyszerübbek* az evangélikus templomok. Ennek a különbségnek vallási és anyagi okait találjuk, de mindkettő érinti a művészi megjelenési formát.

Egyik ok tehát a különböző vallási felfogásban rejlik. A katolikus egyházművészet az architektura mellett szinte egyenjogú szerepet juttat a festészetnek és szobrászatnak. A főoltáron kívül egész sora áll a mellékoltároknak s ezeknek mindnek megvan a maga szobor- vagy képdiszítése; ezenkívül sokszor ékesítik szobrokkal a templom külsejét — elsősorban homlokzatát — is. Ettől eltérően az evangélikus templomnak egyetlen oltára van s ez az egyedüliség is az evangéliumi hitvallást juttatja kifejezésre, amennyiben csakis Jézust, Jézus életének valamely jelenetét ábrázolhatja. Így az evangélikus templomoknak már oltára is Krisztusra összpontosítja a fi-

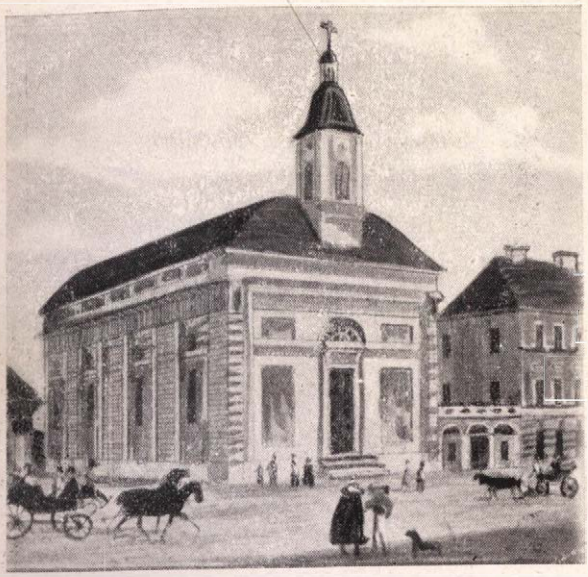

A Deák-téri templom legrégibb alakja.

Vasquez metszete után.

A Deák-téri templom

gyelmet, mintegy szimbólizálva az evangélizált hit tengelyét, hogy csak Krisztuson keresztül vezet az út Istenhez. A protestantizmus puritanizáló törekvése nem enged szobrokat a templom külsején sem.

Nem kevésbbé jelentős ok azonban templomaink egyszerűbb megjelenési formájánál az anyagi eszközök különbözősége sem. Nekünk nincs Bazilikánk és a jelenben se tudunk építeni olyan templomokat, mint például a Rezső-téri. Az építési összegek előteremtésénél valóban sokszor a hit művelt csodákat. Aki ezekkel a templomokkal foglalkozik, följegyzéseket lapoz, vagy fölvilágosításokat kér, lépten-nyomon azzal a harccal találja magát szemben, melyet egyházunk a pénztelenség ellen folytatott. Ez a harc sajnos, nem egyszer befolyásolta kedvezőtlenül a születendő templom méreteit, anyagát, sőt a tervező művészi elgondolását is, melyet kőbeálmodni akart. Találtam templomot torony nélkül, oltárt oltárkép nélkül.

Minden nehézség ellenére 1800-tól napjainkig hét evangélikus istenháza épült fel Budapesten, ahol az evangélikus egyházközség, mint történeti visszapillantásunkban említettük, csak a XVIII. század vége felé alakult meg. Ezen a néhány templomon is végigkövethetjük a magyarországi építőstílusok legfontosabb fázisait, 1800-tól a legutóbbi évekig. A »palatinus« stílusnak tanuja a Deák-téri templom s az volt a régi várbeli is. A romantikus irány megmutatkozik a tót templomban, később a fasoriban, a neobarokk a bécsikaputériben, míg a modern izlést a kelenföldi és kőbányai templomok képviselik. Az evangélikus szellemnek legjobban az elsőnek és utolsónak említett irányok felelnek meg: az empire, a maga szigorúbb formai gondolkozásával és a modern, mely mindenek fölé helyezi az architektonikus hatást.

A DEÁK-TÉRI TEMPLOM.

I.

Budapest legrégibb evangélikus temploma a Deák Ferenc-téren áll. Keletkezése a XIX. század legelső éveire esik, arra az időre, mikor az egész főváros hatalmas fejlődésnek indult. Ennek a fejlődésnek József nádor volt a lelke, a műértő fiatal főherceg, kinek emlékét a XIX. század első felének építészeti stílusa, a palatinus stílus nevében viseli Magyarországon. A Deák-téri templom megszületésénél is hajtóerőként szerepelt az a gondolat, hogy az új istentiszteleti hely ne csak a hívek magábafogadására alkalmas épület legyen s ne csak az egyháznak váljék díszére, hanem a főváros képét is emelje.

A pesti ev. egyház 1787-ben alakult meg, első lelkésze Molnár János volt. Eleinte istentisztelet céljaira egy Lipót-utcai ház első emeletének helyiségeit építették át. Mint Doleschallnál találjuk ebben az ideiglenes imateremben egyszerű oltárasztal és szószék állt.* Alig pár év telt el azonban így, mikor komoly szükség formájában bukkant föl a templomépítés gondolata az 1791. év őszén tartott szinódusokon. Az építéshez aeráris telket akartak

* Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer haupstädtischen Gemeinde. 1887. Első fejezet, 21. oldal.

kérni II. Lipóttól, a mai Vigadó helyén elterülő telket, ahol a hajózási hivatal raktárépületei álltak. Maga Molnár nyújtotta át a kérvényt a királynak 1791 decemberében, ki a maga részéről nem is emelt a terv ellen kifogást, az egyházat azonban mégis a katonai hatóságokhoz utasította kérésével. A hatóságok elzárkóztak a kérés elől és olyan telket ajánlottak fel — a város határán kívül — hogy azt az egyház messzeeső és izolált volta miatt templom és iskolalátogatás céljaira alkalmatlannak találta.*

Mikor I. Ferencet 1792-ben megkoronázták, Molnár újabb kérvénnyel fordult az uralkodóhoz. Ebben az akkori Károly-kaszárnya (ma városháza) udvarának egy részét kérte, ahol ez időben a kincstár liszt- és faraktárai álltak. A kérvénynek végre lett eredménye — Kóburg herceg támogatta — s az egyház megkapta az akkori Kohlmarkton fekvő telket, a ma is álló egyházi épületek helyét.**

Megvolt a telek, de hiányzott az anyagi alap, melyre támaszkodva megkezdhették volna az építkezést. A számítások több mint 60.000 forintra rúgtak, az egyház vagyona viszont 1791 végén mindössze 893 forintot tett ki. Kóburg herceg külföldi propagandája sem eredményezett többet 637 forintnál. Csak az önsegélyezés jöhetett szóba s valóban be is folyt néhány év alatt 17.000 forint. A templomépítés azonban bizonytalan időre ismét eltolódott, mert szükségesebb volt először az iskola fölállítása, — egyelőre az iskolaépületben tartották az istentiszteleteket is.***

Időközben felmerült az a gondolat, hogy a református testvéregyházzal közösen építenek

* Doleschall: Első fejezet, 25—27. oldal.

** Doleschall: Első fejezet, 27. oldal.

*** Doleschall: Első fejezet, 28—29. oldal

templomot. Ez a terv a nyelvi különbségeken hiusult meg, a magyar evangélikus egyház ugyanis csak 1837-ben szervezkedett; a kérdéses időben még csak német és tót istentiszteleteket tartottak.*

Midőn végre 1799-ben, a reformáció emlékünnepén megtörtént az alapkőletétel, mindössze 8000 forintból állott a templomalap. Szerencsére támadt segítség: az egyház nagy jótevője, Teleki Johanna grófnő adományozott 4000 forintot, 364.000 téglát és gondoskodott ennek odaszállításáról is. Két héttel az alapkő letétele után a falak már az alapoknál is magasabban álltak. Anyagi eszközök fogyatékossága miatt azonban többször megakadt az építkezés, úgy, hogy az épület csak 1805-ben került tető alá. Külseje 1808-ban készült el teljesen, de hátra volt még a berendezés kérdése.**

Csüggedés, kedvetlenség fogta el az egyház tagjait: pénzük kifogyott s ők tanácstalanul álltak. A templom külseje sem fedte eredeti elgondolásaikat: a hatalmas portál, melyet tervbevettek, kivihetetlen volt, a réztető helyett csak zsindelyre telt és a messze ellátszó torony a valóságban kis tornyocskává törpült, minthogy a történetíró szavaival: »es war doch besser, als gar kein Turm.***

Döntő fordulatot hozott az 1809-i convent. A főgondnok, Liedemann Sámuel gyújtó beszédet mondott s példaadásképen rögtön jegyzett 1000 forintot. Percek alatt jegyeztek a hívek 6100 forintot s készpénzben befolyt 1125 frt. A készpénz egy hét alatt 2345-re emelkedett s adóslevéleken összegyűlt 9600 frt. Most már megkezdhették volna az építőmunka utolsó feladatát, a

* Doleschall: Első fejezet, 30. oldal.

** Doleschall: Első fejezet, 36—39. oldal.

*** Doleschall: Első fejezet, 39. oldal.

berendezést, de váratlan esemény jött közbe. Háború tört ki és a katonaság ruharaktárnak vette igénybe a templomot, mely csak 1811-ben szabadult föl.*

Lyci Kristóf püspök vezetésével ez év pünkösd vasárnapján, (jún. 2-án) végre fölszentelhették első templomukat a pesti evangélikusok. Most már csak a toronyóra és harangok hiányoztak. Az oltárképet Lochbihler Ferenc, kempteni festő festette, az orgona Herodek József munkája volt, a padokat Worbes Henrik készítette.* Karzat nem igen lehetett, mert 1812-ben tartott canonica visitatió alkalmával a jegyzőkönyv nem említi. A templom 1820-ban gazdagodott kettős karzattal, mikor Chladni fizikus felülvizsgálta és rossznak találta akusztikáját. Chladni ajánlotta a karzatot és hogy a szószék fölé baldachint építsenek. A javaslatot mindenben elfogadták.**

A harangok is megszólaltak végre 1829 pünkösd vasárnapján, Eberhard mester készítésében. Ugyanekkor szerelték föl a toronyórát, melyre 1400 forintot adakozott a környék protestáns és katolikus lakossága.***

Sajnos, a szegényes anyagi eszközökkel épült templom csakhamar sinyleni kezdte, hogy építéséhez nem elsőrendű anyagot használtak, hanem csak budafoki és kőbányai mészkövet.**** 1867-ben a convent elhatározta a templom bezáratását, mert a rozoga tető nem nyújtott többé elég biztonságot. Az épület ezután alapos változásokon esett keresztül: Benkó Károly építész új homlokzatot készített s a mennyezetet is ez

* Doleschall: Első fejezet, 40—41. oldal.

** Doleschall: Jegyzetek, 165. oldal.

*** Hittrich Ödön: Deák-téri épületeink múltja, 4. o.

**** Hittrich Ödön: 5. oldal

alkalommal építették át dongaboltozat helyett érdekes kazettás famennyezetté.

Az átépítés nem sokáig segített. Ugy látszik, az alapfalak nélkül készült torony veszélyeztette az épületet, mert 1875-ben újból be kellett zárni.* A válságot csak egy módon tudták megoldani: le kellett bontani a kis tornyot. Ezt különösen a német egyháztagok fájlalták nagyon, — de az egyház vagyontalansága miatt gondolni sem lehetett új torony emelésére. A régit tehát 1875-ben eltávolították s az elárvult harangokat megkapta a szmrecsáni gyülekezet.**

1875 decemberében adták át ismét rendeltetésének az Isten házát s ebben az alakjában áll ma is.

II.

A Deák-téri templom a XIX. század első felében újraéledő klasszicizáló szellem alkotása, egyenesen a görög-római művészet formanyelvéhez nyúl vissza, ellentétben a később lábrakapó neorenaissance iránnyal. Ez az empire stílus nálunk József nádor városszépítő törekvéseivel kapcsolatban a »palatinus stílus« nevet kapta, s ez a lokális elnevezés megokolt, bár a stílus maga német forrásra megy vissza. Valóban van sajátos empire-unk. Legkiválóbbat ez a neoklasszicizmus minden nemzetnél az építészetben alkotott. Uralma nálunk a 48-as évekig tart, ekkor a nemzeti szellem áthangolódik; irodalomban, művészetben megjelenik a romanticizmus.

Az empire szembefordul a barokkal, a barokk végső kihangzásával, a rokokóval; szigorúan

* Bendl Henrik szóbeli közlése.

** Hittrich: 11. oldal.

statikus síkokkal határolt, díszítéseiben a legszükségesebbekre szorítkozó, komoly, ünnepélyes stílus. Az empire fantáziát mindig az értelem kormányozza. Talán a legarchitekturálisabb építészeti irány, nem fektet súlyt a festőiségre. Különösen a kezdetén, melyet Benedek Marcellné a sík empire korának mond,* fordul szembe legélesebben az előző korok építészetével, mintegy mindennek, ami nem klasszikus, negációja. Később már tesz engedményeket, plasztikusabbá válik.

A magyar empire építészetnek legkimagaslóbb művészegyénisége Pollák Mihály. Bécsben született 1773-ban s élt 1855-ig, Pesten bekövetkezett haláláig. Bécsben tanult, majd Pestre költözve, Krausz János késmárki építőmester mellett volt pallér. Mikor Krausz meghalt, özvegyét, Bogsch Erzsébetet akarta nőül venni.** hogy ezúton szerezzen építőipari jogosítványt Pesten. Az özvegy hajlandónak is mutatkozott felesége lenni, ha Pollák az építőmesteri vizsgát leteszi. A vizsgán kifogásokat emeltek ellene, de letelepedését nem lehetett megakadályozni, mert Hilddel együtt már ő állt ekkor a kőmivescéh élén.*** Közismert építészeti remekei a Szapáry, Festetich, Károlyi s az Amannal közösen épített Sándor-palota, saját palotája, továbbá a mai Angol-Magyar bank épülete. Életének főműve az európai viszonylatban is kiváló Nemzeti Múzeum és a Ludoviceum eredeti alakja.

Pollák is a sík empire jegyében kezdi meg építészeti működését, mikor a Deák-téri evangélikus templommal feltünik nálunk. Ennek a temp-

* Benedek Marcellné, Győry Lujza: Az empire építészet Pesten.

** Historia: 1928. évfolyam 39. oldal.

*** Historia: Az építőművészet kezdetei, u. oldal.

lomnak régi problémája, hogy kinek a műve tulajdonképpen!? Egyik rész, különösen az egyházi férfiak, Polláknak tulajdonítják, míg nyomtatásban állandóan azzal a véleménnyel találkozunk, hogy Pollák csak pallérja volt Krausznak és halála után ő fejezte be az építkezést, tehát nem tudni, mennyi írható egyiknek, mennyi a másiknak számlájára. A tervek pedig, melyek a kétségeket eloszlathatnák, nyom nélkül elkallódtak. Kerestem a Deák-téri egyházi levéltárban, a kerületi levéltárban, a Mérnök és Építész-Egylet könyvtárában és a fővárosi levéltárban, eredmény nélkül. Sajnos, a városszépítő bizottság csak 1808-ban alakult meg s így a beterjesztett tervek között a templom még nem szerepel. Valószínüleg Doleschall, egyébként alapvető fontosságú történeti munkája szolgált a tévedésnek alapul. Egy helyen azt mondja, hogy az előmunkálatok közben elhalt Krausz János terve szolgált az építkezés alapjául. Ezt több cikk átvette tőle. Rokken Ferenc, a Historia 1930. számában ezt mondja:* »Az építkezés lassan haladt előre, egyrészt a nagy pénzhiány miatt, másrészt a tervező építész elhalálozása következtében.« Benenedekné említett könyvében így ír: »Krausz János kapta a megbízást, Pollák csak a segítőtársa volt és Krausz halála után befejezte az építést.«** Bierbauer Virgil hasonló szellemben nyilatkozik.*** Ezzel szemben az átnézett jegyzőkönyvekben rábukkantam az 1779. áprilisában tartott convent jegyzőkönyvére, amelyben elhatározzák, hogy: »der Bau der Kirche, sobald als möglich, angefangen werden soll.« Szóval az

* »Az evangélikusok deáktéri ingatlanszerzései«, 145. oldal.

** 37. oldal.

*** Magyar Művészet, 1925. évfolyam.

Részlet a Deák-téri templomból.

Virág Jenő felvétele.

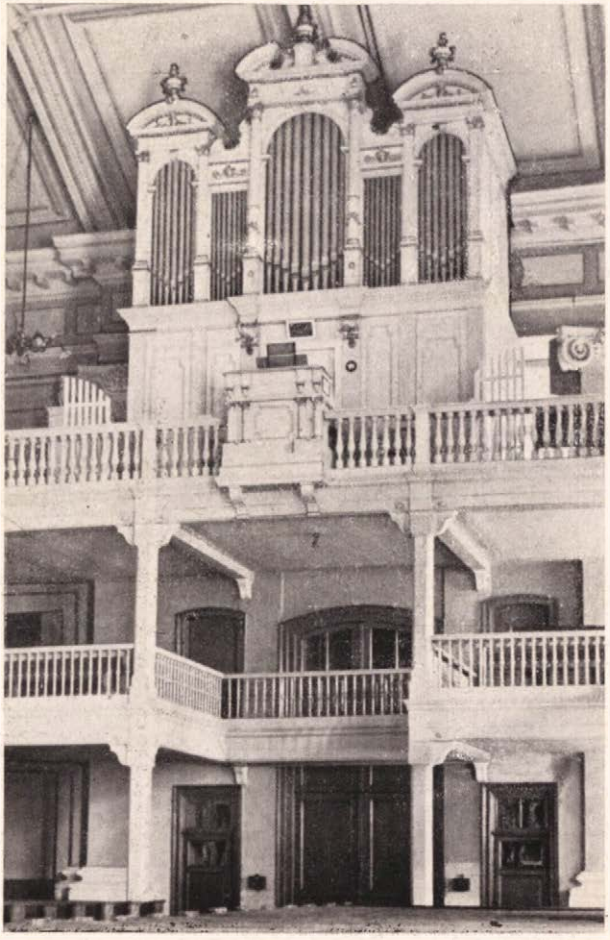

Részlet a Deák-téri templomból.

Virág Jenő felvétele.

építkezés akkor még nem kezdődött meg. Ugyanez a convent a következő pontokban arról vitatkozik, hogy ki legyen az építőmester. (Szontagh inspektor pl. Jung építészt ajánlja.) Végül arra a megállapodásra jutnak, hogy Krausz János özvegyének építőmesterét, Pollák Mihályt szólítják föl, nyújtsa be vázlatos terveit a convent következő, májusi ülésén. Krausz tehát már az építkezés megkezdése előtt halott volt s a terveket is Pollák készítette. Krauszról e helyen történik ugyan megemlékezés, de csak annyi, hogy sokat épített az evangélikus egyháznak. Ezen az alapon, úgy hiszem, eldöntöttnek vehetjük ezt a vitás kérdést.

A templom eredeti alakjáról három metszet maradt fönn, az 1867—75 közti külsejéről pedig egy fotográfia. Legkorábbi ábrázolása 1838-ban keletkezett, a nagy pesti árvíz idején, mikor a magasan épült templom semmi kárt nem szenvedett, sőt sok árvízkárosultnak adott menedéket. Ez a jelenet látható a képen. A negyvenes évekre tehető az ú. n. Vasquez-metszet, mely Vasquez Károly »Buda és Pest szabad királyi városának tájleírása« c. könyvében jelent meg. Készült egy metszet a szabadságharc utáni években is, másolata megjelent a Jókai—Rákosi »Képes szabadságharc története«-ben, — színes másolatát őrzi az egyház lelkészi hivatala is. Ennek a három metszetnek alapján kell tehát megkonstruálnunk a templom eredeti képét, — kár, hogy a metszeteken nagy eltérések találhatók. Legkevésbbé hiteles a legutóbbi, mely a Kossuth-bankók elégetését mutatja templomunk előtt. A cselekvény szempontjából mellékes lehetett a festőnek a természeti hűség. Ez a kép tér el leginkább a másik kettőtől: nem kevesebb, mint három kaput tüntet föl a homlokzaton s minden kapu fölött egy-egy kis kerek ablakot. Hogy

a homlokzatnak soha se volt ilyen képe, egészen biztos. A másik két kép jobban megegyezik. Ezeken a négyszögalakú nagy ajtó két hatalmas, dór fejezetü félpillér közt van, az ajtó fölött pedig az empire jellegzetes félkörablaka látszik, sugaras beosztású üvegmezőivel. Az árvizet ábrázoló kép csak a homlokzatot mutatja, a bankóégetés és a Vasquez-metszet már a tér felé néző egyik oldalfalat is, mely úgylátszik, ablakközönként ugyanolyan félpillérekkel volt tagolva, mint a homlokzat alacsonyabb pilaszterei. A homlokzat két sarkán egészen a párkánydíszítésig felnyúló masszív félpillérek álltak, egyszerű, dór fejezettel. A kapu és a nagy pilaszterek közti falrészekben téglaalakú falmezők vannak bemélyesztve. Megvan ezeken a metszeteken a ma is fontos díszítőelem, a körbenfutó, hatalmas párkány is, úgyszintén a jellegzetes domború tető, mely nagy tömegével egészen elnyomja a kis tornyot. — Pollák rendkívül takarékosan bánt a díszítésekkel, a sík empirenak legszigorúbb formáját választotta. Egyetlen hajóból áll a templom, apsisa pedig egyáltalán nincs: az egész egy nagyméretű terem. Mint Hittrich megjegyzi,* kevés szóval akart sokat mondani. Természetes, hogy a fiatal építész tehetsége nem forrott még ki ebben az időben, a templom első önálló műve volt. Nem mondhatjuk a templomnak ezt a megfogalmazását oly nagybecsű és arányaiban megkapó alkotásnak, mint későbbi épületeit, érezni még ezeken a képeken némi nehézkességet. Bizonyos, hogy az egyház pénztelensége is megkötötte Pollák kezét, hiszen, mint említettük, eredetileg díszes, oszlopos előcsarnokot terveztek a bejárathoz.

A templom akkori belsejéről az 1812-i ca-

* Hittrich: 12. oldal.

nonica visitatio jegyzőkönyve tájékoztat.* Belső hossza 21 öl volt, szélessége 10 öl. Kényelmesen épült, szép, szolid kivitelben. Fényes márványoltára van, Raffael »Transfiguratio«-jának másolatával. Szószéke márványozott, aranyos díszítéssel, — Prónay Sándor br. ajándéka. Orgonája 14 mutációs. A keresztelőmedencét gr. Teleky Johanna ajánlotta föl.

Ez volt hát a templom első alakja. Második alakját 1867-ben nyerte, mikor homlokzatát teljesen átformálták, úgyszintén az oldalfalak díszítését s a mennyezetet. A méretek és eredeti alak természetesen megmaradtak, sőt egyelőre a torony is. Az átalakítást Benkó Károly építész végezte, kinek terveit az egyház pénztárában őrzik. Ugyanekkor pályáztak közösen Szkalniczky és Kochl építészek, akiknek terveit ugyanott volt alkalmam megtekinteni. Tervük nem volt reális, — a dór stílusú, klasszicizáló épületet romantikus felfogásban akarták újrakölteni. Rendkívül díszes homlokzatot terveztek, a jáki templom kapujához hasonló bejárattal, át akarták formálni az oldalfalakat, háromtagú ablakcsoportosításokkal. Karcsú magas tornyot illesztettek a templomhoz, vékony, gótikus sisakkal. Ez szinte az egész templom újjáépítésével, az egyház teherbíró képességét túlhaladó költségekkel járt volna, — mellőzték is, bár szép, merész terv.

Benkó tervei meghagyják a klasszicizáló jelleget és az átalakítást már a plasztikusabb, klasszikus empire szellemében végzik. 1867 márciusában keletkeztek a tervek, a homlokzat mai alakjában. ez elgondolás után valósult meg. Broschko Gusztáv Adolf Deák-téri német lelkész tulajdonában van egy fénykép, mely 1867—75 közt készült s még toronnyal, de már mai homlokzatával áb-

* Kerületi levéltár.

rázolja az épületet. Négy hatalmas, falhoz egészen hozzáépített pillér osztja egyenlő falmezőkre a homlokzatot, felül ez háromszögletü timpanonnal végződik, a timpanon csúcsán kereszttel. Széles párkányzatot tartanak a korintusi fejezetü pillérek, mely azután az egész templomon körülfut. Benkó eredetileg az oldalfalakat is korintusi fejű pilaszterekkel akarta tagolni, de ebből az elgondolásból csak fej-nélküli, szinte lizénaszerű, lapos félpillérrend lett. A mennyezet ekkor változott át dongaboltozatból most leginkább tükörboltozathoz hasonlítható, metszetben trapézalakú idomot adó famennyezetté.

A tornyocskát 1875-ben lebontották s így jutott el a templom mai formájához.

Mielőtt ennek ismertetésére rátérnék, pár szóval egy kritikával szeretnék foglalkozni: az egyetlen műtörténeti méltatással, mely Benedek Marcellné könyvében látott napvilágot. (Az empire építészet Pesten.) Ez a Deák-téri templomnak csak »keserves« oldalait látja meg s arról semmi jót nem tud mondani. Egyik legfontosabb kifogása, hogy nem tesz templombenyomást, inkább csarnokhoz hasonlít. Hiszen az is! Pollák nagyméretű prédikálótermet tervezett s ha az antik formavilágot akarta követni, templomát csak görögös csarnok alakjában szólíthatta életre. Másik kifogása, hogy a homlokzati és hátsó front keskenyek az oldalnézethez, igaz, de ez is a görög mintaképre megy vissza. Benedekné a csarnok-benyomást a tető formájának rovására és a torony hiányára írja, de azt hiszem, kereshetjük ezt az egész konstrukcióban. A mostani homlokzatkiépítés és díszítőmotívumok mellett talán még kirívó is volna a torony, — antikizáló épületen a keresztyénségnek ez a jellemző templomtagja. A szerző azután megrójja Pollákot azért, hogy ő, aki későbbi tervein oly finom plasztikai dísz-

téseket alkalmazott, a Deák-téri templomnál ezt mellőzte. Éppen egy protestáns templom esetében nem lehet ezt az építész hibájául felróni, sőt! Eljárása csak azt jelenti, hogy ő ismerte a protestáns felfogást. Végül oda konkludál, hogy az empireból egyáltalán hiányoznak a templomépítés lelki föltételei. Katolikus szempontból talán igaza van. De evangélikus templomművészet céljainak nagyon jól megfelel az empire, sokaktól talán ridegnek tartott puritánizmusával, komolyságával, méltóságával, ünnepélyességével.

Az épület tömegességével, tömbszerűségével hat. Alapja hosszúnégyszög. Homlokzata a Deák-térre néz, oldalfalai a Károly király-útra és a lelkészi hivatalok udvarára nyílnak.

Mai alakjában tehát Benkó homlokzata főékessége a templomnak. Masszív pillérei monumentális hatást kölcsönöznek a bejáratnak. A négyszögalakú, nagy kapu fölött két egyszerű konzolon erős szemöldökpárkány nyugszik s a párkány fölött nyílik a sugaras beosztású, empire félkör-ablak. Ugyanilyenek az oldalnézet felső ablakai is, melyeket keskeny falterület választ el a hosszúnégyszögalakú alsó ablakoktól. Négy nagy ablakpár néz a Károly király út felé, az udvarra csak egy. A hosszú oldalfalak lapos félpillérrendbe vannak komponálva. Széles, erős párkány vonul végig a templomon s alatta görögös díszítésül szolgál egy igen egyszerű tryglyph-metopé sorozat. Egyetlen félkörablak néz a hátsó frontra, ez azonban a mennyezet átalakítása óta már csak a padlásra szolgál. Magas attika fekszik a párkány fölött s erre borúl a hatalmas, domború tető.

Belül egyetlen, óriási terem a templom, tagozatlan, egy pillantással áttekinthető. Ugyanolyan félpillérek tagolják a belső falakat, mint a külsőket, csak míg a külsők fejezet nélküliek,

a belsőknek ionizáló fejezete van. A közbülső falmezők bemélyednek, szemben az udvarra szolgáló ajtóval egész fülkeszerűen. A sekrestyébe is visz ajtó az oltártól jobbra, de a sekrestye maga nem tartozéka a templomépületnek, hanem az udvar felől hozzáépített ház földszintjén van elhelyezve. Nem elég jó a világítás, kevés a nagy teremnek öt ablak, különösen, mert a karzatok is sokat elfognak a fényből. Ugyanis kettős karzat épült a templomban, de nem csupán a bejárat fölött, az orgona és énekkar részére, hanem mintegy a templomtér feléig benyúlva, — az alsó karzat éppen az ablakok előtt fut végig. Pillérkötegek tartják a karzatokat. Aranyozott faragásokkal, fehér faburkolattal készült az orgona. A falakat meglehetősen sötét szürkére festették.

A terem végében, szemben a bejárattal, vasráccsal körülvéve, két lépcsőfok magasságban áll az egyszerű, architektonikus felépítésü, hatalmas márványoltár. Alakja klasszicizáló kapuhomlokzathoz hasonlít, timpanon fedi az óriási oszlopokat. Kétféle színü márványból készült, szürkéből és csontszínüből. Érdekes, hogy a polcszerüen előreugró oltárasztal fából van. A timpanon csúcsán aranyozott diszítésü Mózes-táblák vannak elhelyezve s egy nyitott aranykönyv: a Szentírás. Két alsó sarkán antikizáló vázadiszítések állnak, a háromszöggel bezárt belső mezőben pedig a Mindentudó jelképe, a szem látható, középen Isten héber nevének betűivel.

Mint már az építés történetében említettük, az oltárkép a kempteni Lochbihler munkája és Raffael »Transfiguratio«-jának másolata. Akik eredetijét ismerik, ktünő másolatnak tartják. Megjegyzésre érdemes, hogy Kazinczy is csodálat hangján szólt róla. A kép két, tárgyban is, hangulatban is különböző részre oszlik: lenn nyava-

lyatörős fiút hoznak az apostolok elé, fönn viszont az Ur színeváltozása látható. A festő Máté és Márk evangéliumának egyik részére támaszkodik, melyben leírják, hogy Krisztus néhány tanítványa előtt színében elváltozott s mennyei fényességben Mózes és Illés prófétákkal beszélt. Ez alatt ördögtől megszállt gyermeket vittek hozzátartozói meggyógyíttatni azokhoz az apostolokhoz, akik nem kísérték föl őt Tábor hegyére. Ezt a két egyidejü, de különböző helyen lejátszódó jelenetet ábrázolta Raffael érdekes, merész kompozicióban: a hegy alján lévő tanítványok nem tudnak a hegyen történt megdicsőülésről, a kép szemlélői azonban ezt is látják. Az evangéliumok további följegyzéseit arról, hogy Krisztus, amint színváltozása után a hegyről lejött, meggyógyítja a beteg fiút, természetesen nem mutathatja a festmény, de látva e szomorú jelenet fölött lebegni az Üdvözítő dicső alakját, a mester érezteti a szemlélővel, hogy ő fog segíteni. Legszebb a kép felső része, minthogy az eredetin is ez a rész Raffael sajátkezű műve. A stíluskritika megállapította, hogy az alsó csoportnak legfeljebb vázlata eredhet tőle, mert rajza keményebb és színezése sokkal nyersebb. Mégis érdekesen hat e két kéztől eredő kép: a felső résznek sejtelmes, látomásszerű fehér fénye és az alsó rész sötétsége mintha az alsó cselekvény földi nyomorúságának és a felső jelenet mennyei örömének és tiszta boldogságának ellentétét akarná kihangsúlyozni. Másolatban is legszebb a megdicsőülés, de jól sikerült lenn a baloldali csoport is, ahol az emberek arca kitünően tükrözi a csodálatot, megrettenést, vagy ekszázist. A jobboldali alakok már merevebbek, szenvtelenebbek, különösen a legszélső férfi. Némi változtatást is tett a képen Lochbihler másoló keze, mikor elhagyott két, a domb oldalán elhelyezkedő

alakot, akik valóban nem fontosak a concepció szempontjából.

Az oltártól jobbraeső sekrestyeajtótól visz föl a lépcső, vaskorláttal védve, a magasan álló, négyszögalakú, márványozott fából készült, egyszerű szószékre. Két oldala a hívek felé néz: ezek az oldalak aranyozott diszítéssel vannak ellátva, a diszítések a keresztyén szimbolika körében mozognak. (Urvacsorakehely, pálmaágak, stb.) Mint tudjuk, utólag készült a szószék baldachinja, érdekes, kettős tetejével, — a felső tető négyszöge jóval kisebb az alsó négyszögénél. A kettőt sarkaiknál meghajlított karok kötik össze és aranyozott empire-koszorúk ékesítik s az egész baldachin koronája egy nagy antikizáló váza-dísz.

Balra az oltártól áll a keresztelőmedence. Alapja és csészéje vörös márvány, fedőlapja azonban fából készült aranyozott levéldísszel. A fedő gombja olyan, mint egy nagy, kifesleni készülő bimbó. Nemes egyszerűség jellemzi ezt a darabot is.

Végül a templom berendezésének legújabb részét, az alig öt-hat esztendős papi ülőhelyet említjük. Az ülőhely és a sekrestyeajtó összeépített, érdekes asztalosmunka, Hoepfner Guidó tervei után készült. Ez a megoldás is architektonikus. Az ajtótól jobbra és balraeső ülések támlája fölött egy-egy fülkét tervezett, ezeket kis faoszlopok keretezik. A fülkék fölött párkányokat is faragtak és mindkét fülke tetején fából készült klasszicizáló váza-motívum áll. Látszik, hogy Hoepfner összhangba akarta hozni ezt az új berendezési tárgyat is az egész templom stílusával, — művészi munkát végzett.

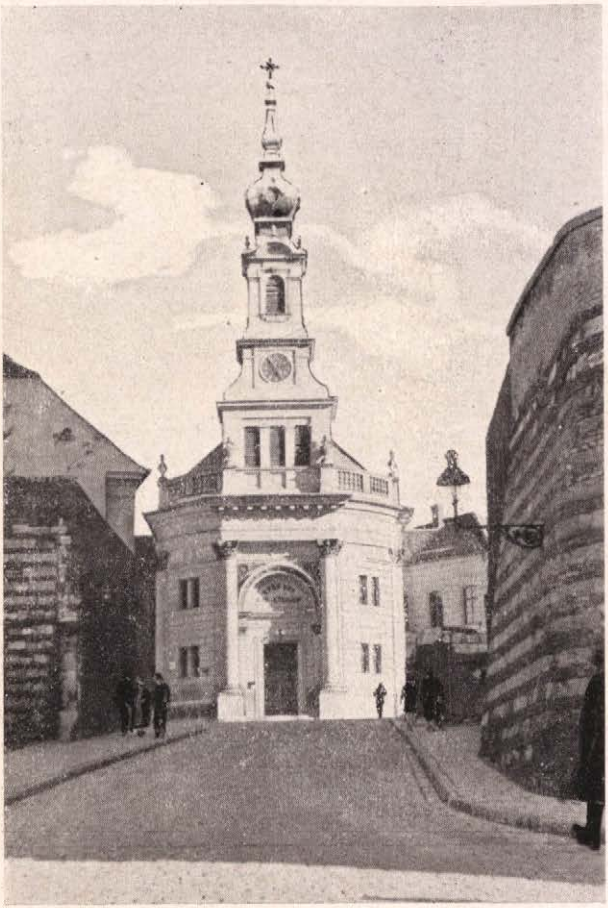

A Bécsikapu-téri templom.

Virág Jenö felvétele.

Részlet a Bécsikapu-téri templomból.

Virág Jenő felvétele.

A VÁRBELI TEMPLOM.

I.

A várbeli evangélikus egyház történetéhez tulajdonképpen két templom építése tartozik. Ezek a templomok nem ugyanannak az épületnek átalakításai, mint azt a Deák-téri templom esetében láttuk, ahol az alapok mindvégig megmaradtak, hanem egymástól meglehetősen távoleső helyen épültek föl.

Buda evangélikus hívei eleinte a pesti anyaegyházhoz tartoztak és csak 1821-ben alakultak külön filiává; ettől kezdve azonban rohamos fejlődésnek indult a kis gyülekezet. Mind a megalakulás, mind a fejlődés egy magasrangú, mélyen vallásos nőnek, Mária Dorottyának, József nádor harmadik feleségének köszönhető, aki nélkül Isten tudja mikor történt volna meg a szervezkedés. József nádor emelkedett szellemére vall, hogy feleségének az evangélikus egyházat felkaroló intézkedései elé semmi akadályt sem gördített. Így született meg a budai gyülekezet, valóban jóformán a semmiből, mint Sztehló Kornél megjegyzi.*

Istentiszteletet templom hiányában eleinte a Várban tartottak, ahol Mária Dorottya engedte át két szobáját imaterem céljaira, — a templom-

* Sztehló Kornél: A budai ág. hitv. ev. egyház története. Előszó.

alapra pedig megindult a gyűjtés 1841-ben. 1844 végéig 4489 forint folyt be s támogatta az akciót a főváros is, 50.000 téglával és 50. kbm. tüzelőfával. Ebben az évben beiktatták már az új egyház első papját, Bauhofer Györgyöt is, szintén a főhercegnő által tett alapítványra.*

Egy kimutatás szerint, mely 1844 decemberében készült, az egyháznak templomalapra mindössze 8094 forintja volt, iskola és paplak céljaira pedig 5676 fr. Ilyen csekély összeggel természetesen gondolni sem lehetett az építkezés megkezdésére. Hogy a tervezgetésből valóság lehetett, leginkább Székács Józsefnek, a pesti magyar egyház papjának köszönhető, aki végül is a főhercegnővel folytatott ebben a tárgyban sorsdöntő tanácskozást. Ezt a beszélgetést szóról-szóra megörökítette Tomaschek Pál kis füzete, — kár, hogy az időpontot távolról sem jelöli meg s így efelől teljesen homályban vagyunk. Miután Mária Dorottyának aggodalmai voltak a templomépítéssel kapcsolatban, mondván, hogy ő már nem marad sokáig Pesten, Székács a következő szavakkal indította meg őt: »Dies darf Eur. Hoheit nicht hindern, die kurze Zeit zu verwenden, dass etwas Bleibendes, wenn auch nicht gestiftet, doch wenigstens begonnen werde, damit es nicht etwa heisse: siehe, die Gattin des Reichpalatins ist aus Ofen weggezogen und mit ihr ist auch der Glaube von hier weggezogen...« Két nap telt el a tanácskozás után és a főhercegnő 10.000 forint alapítványt tett a templomépítésre.**

Egyideig a templom helye körül volt véleménykülönbség a főhercegnő és Székács között.

* Sztehló Kornél: A budai ág. hitv. ev. egyház története. 12—18. oldal.

** Tomaschek: Geschichte der evang. Kirchengemeinde a. c. in Ofen, 17. o.

Székács álláspontja: »... entweder keine Kirche für jetzt, oder eine Kirche, aber nur in der Festung..« Mária Dorottyáé pedig: »...ich bin ganz und gar nicht für den Kirchenbau in der Festung...« A két ellentétes meggyőződést ismét Székácsnak sikerült áthidalnia, aki főleg bibliai utalásokkal hódította meg a főhercegnőt saját véleményének,* többek közt azzal, hogy Krisztus elfogatása és megfeszíttetése is hegyen történt.

Most már a telek megválasztása volt soron. Itt több izben ellenállásra találtak az evangélikusok, mert amint kitudódott, hogy a kiszemelt telek templomépítésre szükséges, mindenféle ürügyekkel megtagadták annak eladását. Végül is csak úgy sikerült, hogy Székács saját nevében vásárolta meg a fővárostól a telket s azután átíratta az egyházra.** A régi épület, melyet így megszereztek, a Vizivárosi-kapu mellett álló katonai őrház mögött terült el, ára 6000 forint volt és részletekben kellett letöreszteni.

Az építkezéshez 1846 végén kezdtek s ennek irányításával Kimnach Lajos építőmestert (egyébként egyházgondnokot) bizták meg. Közben állandóan folytak a gyűjtések a templomalapra. Bauhofer lelkész skót lelkészbarátai, Keith, Smith és Wingate külföldön gyűjtöttek, Keith 1846-ban 400 font sterlinget, Smith és Wingate 1847-ben 1414 forintnak, kevéssel később 1780 forintnak megfelelő összeget.*** Később a Gusztáv Adolf egyesület 588 forintja is csatlakozott ehez.****

* Tomaschek: U. o. 19. oldal.

** Broschko Gusztáv Adolf lelkész szóbeli közlése.

*** Tomaschek: Geschichte der ev. Kirchengemeinde in Ofen.

**** Sztehló: A budai ág. hitv. ev. egyház története, 22. oldal.

Hogy mikor készült el a templom, arra nézve két ellentétes adatot tartalmaz Sztehló és Tomaschek munkája. Tomaschek szerint 1846 szept. 26-án szentelték föl a templomot, míg Sztehló szerint az alapkőletétel 1847 aug. 9-én történt.* Ez utóbbi adat föltétlenül téves, mert egy 1847 máj. 30-án kelt jegyzőkönyv megörökíti, hogy Fleischhauer egyháztag ingyen elkészítette a torony födelét, ami nehezen volna érthető, ha az alapkövet csak ezután, nyáron tették volna le.

Mária Dorottya már nem várhatta meg a mű befejezését, melynek megindításához oly erős segítőkezet nyújtott. József nádor 1847 januárjában meghalt és a főhercegnő eltávozott Budáról. Búcsúleveléhez még 1000 forintot mellékelt az építkezésre. Jótevőjének emlékére — 1855-ben halt meg — az egyház emléktáblát helyezett el a templomban 1876-ban.* Ez az emléktábla átköltözött az új templomba is.

Mert a kis templom élete (és a vele összefüggő iskoláé, paplaké) mindössze pár évtizedre terjedt. Mint említettük, mellette állott a katonai őrház. Mikor a honvédelmi minisztérium a 90-es években föl akarta építeni palotáját, arra a telekre volt szükség, melyen az őrház és az egyházi épületek állottak. A törvény rideg alkalmazása esetén kisajátítás alá került volna az Isten háza, de a vételárból újat építeni semmi módon nem tudott volna az egyház. Szerencsére mindkét felet kielégítően, békésen és méltányosan végződött a dolog, hála Andaházy László egyházfelügyelő buzgalmának és a honvédelmi miniszter, br. Fejérváry Géza készségének. Az egyház és a minisztérium cserészerződést kötöttek, — ennek egy másodpéldányát a budai lelkészi hivatal őrzi. Szer-

* Sztehló: U. o. 23. oldal.

** Sztehló: Említett könyve, 40. oldal.

ződésük szerint az egyház átengedi épületeit, ennek fejében azonban a honvédelmi minisztérium új épületeket emeltet számára. A közmunkatanács 1894 márciusában megadta az engedélyt a honvédelmi minisztériumnak, hogy a Bécsikapu-téren, a Verbőczy és Fortuna utcák sarkán fekvő telken fölépíthesse az evangélikus templomot, paplakot és iskolát.

Hivatalosan 1895 április 30-án történt meg az átadás, miután a miniszter fölszólította Andaházyt, hogy 30-án, délután 5 órakor vegye át az épületeket.* Ez azonban nem jelentette még egyben a templom felavatását is, erre csak október 20-án kerülhetett sor. Az új épület berendezése okozott még gondot s ezt igyekeztek elhárítani a nyár folyamán. Őszre szerencsésen elsimultak az akadályok s a kézimunkáig készen állt minden. Mechwart András emeltetett talapzatot a szószéknek s ajándékozott ablakot a szentélybe, br. Fejérváry, honvédelmi miniszter új orgona beszerzésére 400 forintot szavazott meg, mázolási munkákra 194 forintot. Hathatósan támogatta az egyház ügyét a főváros is, mely az 1895. februárban tartott közgyűlésen egyházunknak rendkívüli segély fejében 12.000 forintot adott.**

Megállapítja a lelkész évi jelentése 1895-ben azt is, hogy az egyház »régi célszerűtlen, ódon épületei helyett újakat, célszerűbbeket nyert« és köszönettel adózik a honvédelmi miniszternek, aki maga tartotta kezében az építkezés ügyét és rendkívül méltányosan viselkedett.

Az új templom és a hozzátartozó épületek tehát életrekeltek, Kallina Mór műépítész tervei

* Honvédelmi minisztérium irattára, elnöki szám 2746.

** 1895. évi lelkészi jelentés.

szerint, Hofhauser Elek építőmester vezetésével s az egyháznak mindez — eltekintve a berendezéstől, — semmi anyagi áldozatába nem került. A régi várbeli templom építtetőinek intencióival is találkozott, mert ha nem is maradt a Vár középpontjában, a Várból mégsem került le. Nagy ünnepélyességgel történt meg a fölavatása október 20-án, Sárkány Sámuel püspök, Bachat Dániel esperes, a pesti és budai lelkészek, valamint nagyszámú hívősereg jelenlétében, akiknek soraiban megjelent a református testvéregyház is.

II.

Az első várbeli templomnak több ábrázolása maradt fönn. Egy festményt Ujváry Ignáctól a Fővárosi Múzeum őriz. Ezen a kisméretü képen a festő tulajdonképp a szomszédos Vártát akarta megörökíteni s a templom csak mint háttér került reá. Majdnem homloknézetben mutatja a kis templomot és elnagyolja, minthogy nem ennek a megfestése volt célja. Már a Várta lebontása után készült Scholtz Margit vízfestménye, erről fényképreprodukciót is csináltak: Sztehló Kornél munkájának belső fedőlapján látható. A kis festmény közelről sem ad hű képet az oldalnézetben megfogott templomról. A szabálytalan, jobbra-balra dülő ablakok szinte rozoga benyomást keltenek. Már az új Bécsikapu-téri hajlék fölavatása után festette meg a réginek a képét egy K. G. jelzésü festő, szintén nem valami művészien, valószínüleg csak attól indítva, hogy még a lebontás előtt megörökítsék. A kép Varsányi Mátyás dr. várbeli lelkész lakásában függ. Természetesen legmegbízhatóbb az a két fönnmaradt fénykép, melyeket a Fővárosi Múzeumban volt alkalmam megtekinteni: ezeknek alapján

adom a leírást is. Az egyik kép a homlokzati részt mutatja be, de látjuk rajta a templom egyik oldalfalát is, míg a másik képen a Viziváros-kapu felöli oldalnézetet örökítették meg.

Egyszerű, egyemeletes épület volt a templom hátsó falához építve, ennek földszintjén az evangélikus iskola, emeletén pedig a lelkész lakása nyert elhelyezést. Az iskolából ajtó vezetett az oltárhoz, az emeletről pedig a szószékre.* Tehát a templomépület homlokzatával és két oldalával szabadon állt.

Hogy a tervező ki volt, ezt teljes bizonyossággal megmondani nem tudjuk. A jegyzőkönyvekben és Sztehló Kornél könyvében csak annyit találunk, hogy nagy érdemeket szerzett az építkezés körül Kimnach Lajos építőmester, aki ingyen végezte a felügyeletet. Valószínűnek látszik azonban, hogy ha mástól származtak volna a tervek, — melyeknek sajnos, éppúgy nem lehet a nyomára akadni, mint Polláki terveinek — erről mégis történne említés, ha a szűkszavu jegyzőkönyvekben nem is, Sztehló alapos kis munkájában mindenesetre. Abban az időben még egy személy volt a tervező és az építőmester. Megállapodhatunk abban, hogy a templom tervezője is Kimnach volt.

Mint a Deák-téri, ez az Istenháza is iskolapéldája a magyarországi empirenak. Nemesen egyszerű kis klasszicizáló épület volt, teljesen megfelelő a kor izléskövetelményeinek: fősúlyt a tömbszerü lezártságra fekteti, sík felületekkel határol, diszítésében a legszükségesebbekre szorítkozik, nem pazarol s motivumait a dór és kisrészben az ion formavilágból veszi. Kár, hogy lebontották, a palatinus-stílusnak aránylag oly kevés

* Scholtz Oszkár közlése.

emléke maradt fönn, templom pedig éppenséggel alig; minden darab nyereség.

A homlokzatot díszesen alkotta meg tervezője, természetesen az empire díszítés eszközeivel. Ezen a homlokzaton van az épület hangsúlya, míg az oldalnézettel meglehetősen mostohán bánik. Nem fordított sok figyelmet a toronyra sem, bizonyára azért, mert nem kerülhetett elgondolása szerint kivitelre. Csak a főhercegnő kívánságára emelték ezt a tornyot, melynek azonban nem volt külön alapja, sőt nem is készülhetett téglából: anyaga fa volt, melyet kívülről bevakoltak. A valóságban is azt a benyomást kelthette, mint a képeken, t. i. mintha az is falazva lett volna..

Négy hatalmas pilaszter tagolja függőleges irányban a homlokzatot, kettő a sarkokon, kettő beljebb: úgy, hogy a pilaszterek által közrefogott három falmező közül legszélesebb a középső. A középső falmező erőteljes, kiemelkedő oromfallal folytatódik a dór pilaszterfejeken túl és minden díszítést nélkülöző, egyszerű, háromszögü timpanonnal zárul. A timpanon alapjától kezdve egyenes vonallal ereszkedik le az oromfal, míg a sarokpillérek belső élének képzelt meghosszabbítását el nem éri, — ekkor megtörik és a párkányon túl mintegy folytatását képezi a sarokpilléreknek. Sok gonddal alkotta meg az építész a kaput, melyet két kis ion fejezetü pilaszterrel fogott közre. Egy-egy nagy, félkörívben záródó ablak illeszkedik a homlokzat két szélső falmezejébe. A vízirányos tagolást felül a timpanon alapjának erős párkánya, azután a lefelé egyre keskenyedő oromfal, a középső pillérek fölött elhúzódó párkánydiszítés alkotja, majd egy harmadik párkány, a középső falmező félköralakú, tipikus empire ablaka alatt vonul végig, végül a kapu fölötti szemöldökpárkány.

Oldalnézetben teljesen sima, csak a legegy-

szerűbb, ornamentális diszítésre szorítkozó falfelületet kapunk. Igazi empire: minden leleményét a homlokzatra pazarolja és nem sokba veszi a többit. Mindössze az öt ablakforma osztja föl a falfelületet, egyik közűlük, a homlokzathoz legközelebb eső azonban vakablak. Az épületet az iskola felől még egy-egy lapos félpillér zárta le. Lysenák és az ablakok félkörívét körülfogó vakolatdiszítések egészítik ki az oldalnézet képét.

A négyzetalapú kis tornyot harangházáig körbefutó vakolatvályuk diszítik, — a harangháznak mind a négy oldala felé egy-egy, szintén félköríves ablak néz. Egyszerű, csúcsban végződő bádogsisakot tetőz be a kereszt.

A templom belső berendezésére nézve Scholtz Oszkár jogügyi főtanácsos, Scholtz Gusztáv, néhai várbeli lelkésznek és bányakerületi püspöknek fia adott felvilágosítást, aki gyermekéveit ott töltötte. A karzat a bejárat fölött emelkedett s a bejárattal szemben állt az oltár és a szószék. Ezek ismertetése, miután az új istenházába is átköltöztek, a következő fejezet föladata. Most csak az elrendezést jegyzem föl, u. i. ez a budapesti evangélikus templomművészetben egyedülálló módon a német Predigtkirche szellemében készült. A lelkészek felvilágosítása szerint vidéki evangélikus templomokban gyakori szokás. Mintegy ki akarja domborítani ez az elrendezésforma a protestantizmusnak lényeges eltérését a katolikusoktól: nálunk az istentisztelet középpontja az igehirdetés. Ezért helyezik a szószéket, — mint a várbeli templomban is volt — a szentélybe, mégpedig az oltár fölé, megkülönböztetésül a katolikusoktól, kiknél a szentélyben csak az oltári szolgálatnak szabad lefolynia. Budapesten inkább a reformátusok kombinálják így az Urasztalát és a szószéket.

A belső falak színe meleg halványsárga volt.

Sztehló Kornél egy helyen megemlíti könyvében, hogy a közgyűlés 1847 januárjában köszönetet szavazott egy Klette (Keleti) nevű festőnek, aki fölajánlotta, hogy ingyen megfest egy oltárképet a templom számára. Sztehló szerint ez a kép ma is díszíti az oltárt. Ez az adat kétségkívül téves. A mai várbeli templom oltárképe Székely Bertalan műve, ez bizonyos. Utána jártam, hogy mikor kerülhetett az oltárra. Mikolik Kálmán igazgató, ki még a régi várbeli iskolában is tanított s az istentiszteleteken orgonált, közölte velem, hogy 1875-ben, mikor ő odakerült, már ezt a festményt találta. Valószínű, hogy Klette az ajánlatnál maradt, mert ha valóban elkészült volna igért képével, azt bizonyára nem távolították volna el egy-két évtized mulva, vagy ennek nyoma maradt volna valahol.

III.

A mostani várbeli evangélikus templom a Bécsikapu maradványaival szemközt emelkedik, a Bécsikapu-tér és Verbőczy utca sarkán. Tervezőjének a kapott telken a paplakot és elemi iskolát is föl kellett építenie. Bizonyos, hogy a templom és a kapcsolatos épületek között sokkal nagyobb harmóniát teremtett az új elrendezés, mint a régi: itt nem kellett átalakítgatni régi házakat s így iskola és paplak épülete stílusban is jobban hozzáilleszkedhettek a templomhoz, a konstrukció magvához.

Kallina Mór műépítész, a tervező, 1844-től 1913-ig élt. Nevezetesebb középületek, melyek az ő emlékét hirdetik, a Sz. Gellért emlékmű architekturája, a Szentkirályi-utcai tornacsarnok és érdekes módon, a régi várbeli templom helyén épült honvédfőparancsnoksági palota. Résztvett

sógora, Árkay Aladár mellett a budai Vigadó és Wágner Ottó oldalán a Rombach-utcai zsinagóga építésében.

Kallina az ú. n. történeti építészeti stílusok korában fejtette ki munkásságának javarészét és templomát a neobarokk irány szellemében tervezte meg. Érdekes a XIX. század építészetének ez a vonzódása letűnt korok művészi ízlése felé: a görög-római motívumokat érvényesítő empíret nyomon követi a romantikus irány, középkori reminiszcenciáival (erről a következő fejezetben fogunk bővebben szólni), majd a neorenaissance és ennek folytatásaképpen a neobarokk ütik föl a fejüket. Különös, hogy míg más korokban a képzőművészet három ága párhuzamos törekvéseket szokott mutatni és egységesen fejlődik, addig a XIX. században, mialatt a festészetben és szobrászatban a realizmus és naturalizmus vágnak új útakat, az építészek még mindég, szinte fanatizálva csüggnek a multon és annak tüzénél lobbantják lángra tehetségüket.

A neobarokkot különösen sokáig kedvelték a katolikus építőművészek. Vidéki templomok a legutóbbi időkig még mindig épülnek ebben a stílusban. Azt sem mondhatjuk véletlennek, hogy a budapesti protestáns templomok között egyetlen barokk épp katolikus építész ihletében született meg. (Kallina katolikus volt.) E nemben azonban a bécsikaputéri higgadt, tartózkodó alkotás, tornyát kivéve egyszerű eszközökkel dolgozik. Általában megjegyezhetjük a neobarokkról, hogy nem ér nyomába a klasszikus barokk kor alkotásainak, annak forrongó formavilága, lendületessége csak mint visszfény jelentkezik a XIX. században, melynek lelkülete más hangokra termett.

Kallina úgy rendezte el az épületcsoportot, hogy a templom hosszának körülbelül háromnegyed részénél hozzáépítette jobbról az iskolát,

balról a paplakot, lelkészi hivatalt, stb. magábafoglaló házat. Ez utóbbi a sekrestye felöli oldalon lépcsőházával csatlakozik. Ismét szabadon áll azután az apsis, mely kis udvarra nyílik. A templom és a hátteréül szolgáló épületek háromszögalakú szabad tereket zárnak be, — ezeket kis kertekkel töltötték ki.

Egyetlen hajóból áll a templom, belső terének alapja hosszúnégyszög; ehhez kapcsolódik az előcsarnoknak félkörívü alaprajza. Szintén négyszögalapu a templomteret bezáró apsis.

Jellegzetesen barokkos a homlokzat, — kilendül a síkból és előreugrik két félkörívével, melyek azután a kapunál megszakadnak. A kapurész hangsúlyozza az ellentéteket, itt megtörnek a kerekded vonalak s a kapu síkja a falba mélyed. Két hatalmas, korinthizáló oszlop veszi közre a kaput, hová lépcsők vezetnek föl, félköralaku alapjukkal a homlokzat vonalát követve. Ugyancsak korinthusi-fejű nagy félpillérek járulnak a kapuzat oszlopaihoz a kifelé néző oldalakon, míg a kapu felé szintén két, de kisebb félpillér van hozzájuk forrasztva, — a hármas csoportosítás eredeti, festői gondolat. Szélről a homlokzatot ugyanilyen stílusu ikerpilaszterek határolják. Fönn, az oszlopok és pillérek fölött, ezeknek lezárásaképpen pillértagok látszanak; az egésznek megszerkesztése a pillértagok tetején elhelyezett antikizáló vázadíszekben hangzik ki. Súlyos párkány kezdődik a homlokzaton és fut végig az oldalfalakon. Barokk jellemző a ballusztrád is, mely a homlokzat félkörívü mezőinek ormát erkélyszerüen ékesíti. A kapu nagy, félkörívü bolthajtás alatt van, a bolthajtást palmettasorozat díszíti: a stilizált levelek angyalfejeket vesznek körül.

Az oldalfalak dísztelenek, alkalmazkodva a barokk izléshez, mely nem sok gondot fordít az

oldalnézetre. (Ez magyarázza az irány fénykorában is a sok beépített barokk templomot.) Minden változatossága az oldalnézetnek a két-két nagy félköríves ablak. A magas tető merész élben fut össze, ezt a környező házak elhelyezése motiválta. Karcsú, magas, szeszélyes barokk torony tetőzi be a templomot, mely négyzetes alapzatával a homlokzat fölött, a főtengelyben emelkedik. Három tagozatu torony, tagozatait többszörös párkánydísz választja el, rétegeződő módon. A harangház könnyed, ajtószerü nagy ablaknyílásokkal, minden ablak fölött félkörívü párkányboltozat zárja le a torony falazott részét. Rézbádogból készült és szépen patinás a nyugtalan, hol erőteljesen kiugró, hol hirtelen összeszűkülő tipikus barokk toronysisak. Befejezése hasonlít a karácsonyfák csúcsos díszéhez, végső hangsúlya a gömbön nyugvó kereszt.

Belül kedvező térhatásu ez a nem nagyméretü templom. Tágas, világos, barátságos, amit a halványszürke falfestés is elősegít. Három ajtaja van a földszinten: a főbejárat, továbbá kétoldalt, az iskolából és lelkészi hivatal lépcsőházából, míg egy kis ajtó a sekrestyéből nyílik, de egyenesen a szószékre. Az előrész fölött kettős karzat épült, felső az orgona és kórus, alsó a hívek számára. Ez az alsó karzat a templom kétoldalán is folytatódik, egészen a szemközti falig. Fakorlátja architektonikus oszlopdiszítéssel van ellátva. Az orgonakarzat fölött három hatalmas boltív emelkedik, diadalkapura emlékeztetően, a középső mögött foglal helyet az orgona, a két alacsonyabb boltív alatt pedig besurran a homlokzati ablakok világossága, — jól megoldott fény és árnyéktechnika. Kétoldalt két-két félkörös záródásu nagy barokk ablak; jutott volna hely harmadik pár számára is, ha a templom szabadon áll, így csak vakablakok kerültek helyükre. A

mennyezet félköríves dongaboltozat, ablakközönként a dekoráció céljait szolgálja egy-egy tartókörív utánzat, mely azonban nem ér le a földig, hanem körülbelül az ablakok felső harmadának magasságáig figurális diszítésekben, szárnyas angyalfejekben végződik. A szentélyt mintegy hozzákapcsolja a templomtérhez egy-egy félpillércsoport, akanthuslevelü fejezettel, — a levelek közt ugyancsak szárnyas angyalfejek mosolyognak. Félkörívű dongaboltozat fedi a szentélyt is. Fönn az oltár fölött kerek ablaka van, színes üveggel, keresztszerű beosztással: középen a Szentlelket festette meg az ismeretlen festő, galamb képében.

A szentélyhez három kőlépcső vezet föl. Látszik, hogy oltárát klasszicizáló templomból hozták, de kifogástalanul illik ebbe a fegyelmezett elgondolású, barokk épületbe is. Szintén architektonikus jellegü, de nem olyan súlyos és méltóságteljes, mint a Deák-téri. Két korinthizáló fejü oszlopon és pilléren nyugszik az egyszerü, minden díszt nélkülöző, csak erős szegélyzetével ható timpanon, melynek csúcsán aranyozott kereszt áll. A félkörívü keretben elhelyezett oltárképet a két pillér keretezi. Fehér, kékesen színezett márványból készült az oltár. Alapja érdekes: emlékeztet a római szarkofágokra, — megfogalmazója előtt talán az ókeresztyén idők lebegtek, mikor az istentiszteleteket még csak hitvallók sírjai fölött lehetett tartani. Az architektonikus elemekhez széles oltárasztal csatlakozik, szintén márványból.

Székely Bertalan, a nagynevü történeti, majd realista festő fantáziájában fogant meg az oltárkép. Tárgya: Krisztus megáldja a kenyeret. Hogy melyik bibliai jelenetre utal, nem lehet eldönteni, mert Krisztus a kép egyedüli alakja. Életnagyságnál valamivel nagyobb térdalak: el-

mélyedő, szelid tekintettel emeli föl jobbkezét a kenyér megáldására, melyet baljában tart. Könyökmagasságig ő tölti ki egészen a kép terét, ettől fölfelé pedig háttér látszik: sötétedő esti égbolt. Környezet nélkül, mely útbaigazítana, ez a magános alak, kezében a kenyérrel, jelentheti a csodatételt, az utolsó vacsorát, esetleg az emausi tanítványok estebédjét. De arcára nézve, úgy érezzük, hogy csak Nagycsütörtök estéjéről lehet szó. Ez a keskeny, ideálszép arc búsan tekint maga elé és gond redőzi a homlokát. Székely finom, tompa színeket választott ennek az elmélázó, jövőbenéző Krisztusnak ábrázolásához; ruhájának lilásszürke, palástjának sötétkék színe összeolvad a mögötte borongó alkonyattal.

A szentélytől jobbra helyezték el a falon Mária Dorottya emléktábláját, magyar és németnyelvű szöveggel: »Mária Dorottya főhercegasszony ő cs. és kir. fenségének emlékére. Meghalt 1855. március 30-án. Ihrer hocherzigen Stifterin die dankbare Ofner ev. Kirchengemeinde.« Ugyancsak jobboldalt áll az oltárhoz hasonlóan fehér márványból készült keresztelőmedence. Nyolcszögű talapzaton áll a köralapú, cikkelyekre osztott oszlopszár, — a vízmedence antik vázához hasonlít, tányérja fönn erőteljesen kiszélesedik. Márványkőből való a lapos fedő is, tetején levélforma, stilizált ékítményekkel.

Baloldalt, bejáratával a falnak fordítva áll a szószék, ahová a sekrestyéből visz föl — elég meredek — lépcső. Alja hatszögletü architektonikus fafaragás, mintha a szószék egy hatalmas pilléren nyugodna. A felsőrész még a régi templomból való. Fából készült, érdekes azonban, hogy messzebbről kő benyomását kelti. Hatszögletü ez is. Mellvédjének középső, legnagyobb mezejében különös, primitív domborműben a »magvetőt«

látjuk. Magyar parasztruhába öltözött férfi szórja a magvakat a »jó földbe.« Kezdetleges módon, de szemlélteti a szántóföldet, sőt néhány fát is. A többi négy mellvéd-mezőben díszekül a keresztyén szimbólika jelvényei szolgálnak: Szentírás, kereszt, fáklyák, babérkoszorú, stb. Valamennyi aranyozott faragás, épp úgy a szószék hatszögalapu, kupolaszerüen kiképzett mennyezetének alsó lapján sugárkévében ábrázolt istenszem, tetején pedig ezüstös felhőkön a tízparancsolat táblái, aranyos babér és pálmalevelek között.

A régi várbeli templom.

A Fővárosi Muzeumban őrzött fénykép után.

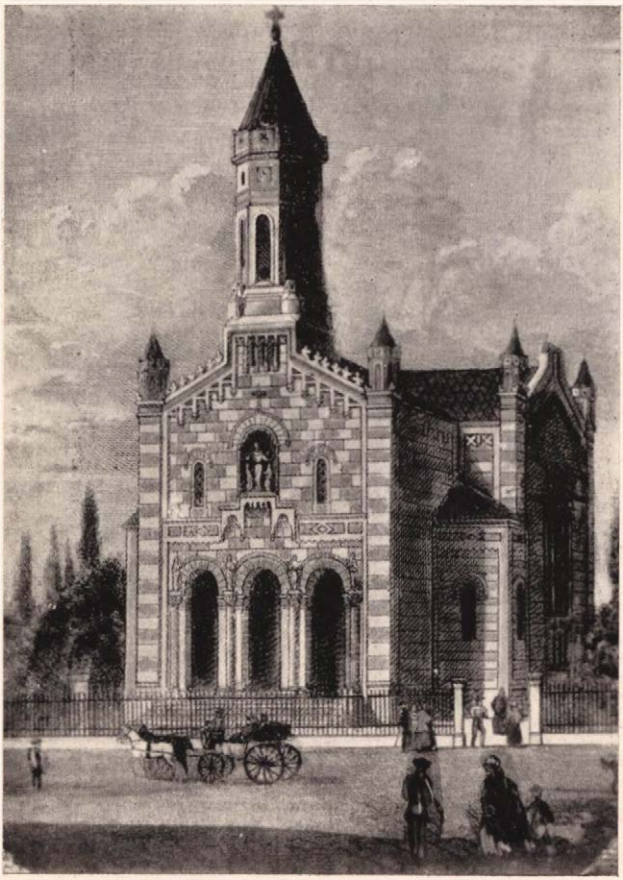

A *Rákóczi-úti templom.*

1870 körül készült metszet után.

A RÁKÓCZI-ÚTI TEMPLOM.

I.

Budapesten az evangélikus tót lakosoknak külön temploma van, mely időrendben a Deák-téri és a régi várbeli után következik. Hogy a tót egyháztagok mimódon jutottak ennek fölépítéséhez, arra nézve a tót egyház és a magyar-német egyház eltérően nyilatkoznak. Ez ugyanis az egyetlen evangélikus Istenháza, melynek építéstörténetében sajnálatosan nagy szerep jutott az egyenetlenségnek.

A tót templom lelkésze, Morhács Márton szerint elsősorban a nyelvi különbségek okoztak surlódást, különösen, mikor a magyar hívek megszaporodtak, s a tótok számbeli kisebbségüknél fogva délutáni istentiszteletekre szorultak a háromnyelvü Deák-téri templomban. Ezeknek az ellentéteknek az lett a vége, hogy a tót egyháztagok kiváltak a közös egyházból és külön gyülekezetet alakítottak.

Doleschall Alfréd már említett német könyvének (Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde) egyik része, mely a magyar álláspontot is fedi, részletesen foglalkozik az üggyel. Ő is említi a tót istentiszteletek kedvezőtlen idejét, ami arra bírta az egyesült egyházat, hogy új iskola és templom számára telket kérjenek, azzal a megjegyzéssel, hogy az »elsősorban a tótok javát szolgálja.« József

nádor közbenjárásával kaptak is telket, régebbi aeraris területek helyén, az akkor még beépítetlen Kerepesi úton.* (Ma Rákóczi út.)

Vitás kérdéssé lett most már, hogy kik részére történt az ajándékozás. A tótok hivatkoztak (s mai napon is hivatkoznak) József nádor 2838-i rendeletére, melyben a telekre nézve ez a kitétel fordul elő: »in usus slavici idiomatis commembrorum. (A szláv nyelvű egyháztagok használatára.) A magyarok és németek viszont azzal érveltek, hogy a telket az egyesült egyház kérte, szóval nem kaphatták azt csupán tótok. József nádor a tótok köszönő deputációjának ki is jelentette, hogy a telek az egész egyházé és nem annak egy részéé.** Az ajándékozási okmányokban sincs szó a külön való adományozásról.***

Már a negyvenes évek elején valószínünek látszott, hogy a helyzet elmérgesedése, amihez még anyagi kérdések is járultak, szakadásra fog vezetni, különösen, mert a pánszláv érzésü tót pap, Kollár szította híveiben az elégületlenséget. Az építkezés ilyen körülmények közt persze meg sem kezdődött, bár a tótoknak már lett volna tőkéjük. Hwizdakné, Slawkovski Zsófia 4200 forintot adott e célra s végrendeletében erre hagyta 60.000 forint értékű bérházának jövedelmét.****

Szerencsétlen kimenetelü szabadságharcunk után a tótokra nézve nem alakult kedvezőtlenül a politikai helyzet s új papjuknak, Podhradszkinak vezetése mellett most már nyiltan léptek föl a szakadás gondolatával. Erre 1851-ben a magyar és né-

* Doleschall könyve: 95. oldal.

** Doleschall: 104—105. oldal.

*** U. o. 170. oldal.

**** U. o. 105—112. oldal.

met egyház véd- és dacszövetséget kötöttek. Azóta is a legnagyobb békében él egymás mellett a két egyház.*

1852-ben megszünt a tótokkal a közös anyakönyvvezetés. Most már csak az anyagi ügyek rendezetlensége halasztotta a végleges szétválást. Végül, hogy béke legyen, a magyar és a német egyház átengedte a tótoknak a Kerepesi út 2200 négyszögöles telkét s ők azon már 1853-ban építeni kezdték iskolájukat és paplákjukat. 1854 októberében oldódott szét teljesen a közösség, mikor a magyarok és a németek a telken kívül még 12.600 forintot is biztosítottak a tótoknak, csakhogy vége legyen az áldatlan huzavonának.** Liedemann Frigyes egyházgondnok az 1854 dec. tartott gyűlésen adakozásra hívta fel a módosabb egyháztagokat, maga is jegyzett rögtön 1000 forintot. 1855 áprilisáig tizenkét jómódú hívő (a »tizenkét apostol«) összeadta a szükséges összeget s az egyházak így végre teljesen függetlenek lettek egymástól.***

Eddig tartanak Doleschall följegyzései.

Ezzel körülbelül végződik is, amit a templomépítés történetéből tudunk. Hogy mikor kezdődött és fejeződött be az építkezés, arra nézve semmiféle följegyzés nincs, pozitív támpont hiányában csak következtetésekre vagyunk utalva. A tót egyházfi, Raffai András íróasztalában találtam egy alaprajzot és egy ablaktervet, 1863-as keltezéssel, Firtinger Leopold nevével jelezve. Több tervet is őrzött az egyházfi, ezeket azonban egy mérnök »rövid időre kölcsönkérte« egyszer s azóta sem vitte vissza. Az építkezés ezek szerint k. b. 1863-ban vette kezdetét. Jelek szerint 1867-

* U. o. 112—114. oldal.

** Doleschall: 117—119. oldal.

*** U. o. 125—126. oldal.

re már készen állott, mert az oltárkép szignálása 1867-ből való. Bővebbet azonban, az építkezés költségeiről, egyes mesterekről, vállalkozókról megtudnom nem sikerült.

II.

A romantikus irány, mely nagy erővel tört fel a XIX. század huszas éveitől kezdve Európa szellemi életében, gyökeres változásokat hozott magával az építőművészet terén is. Megunták a neoklasszicizmus merevségét, állandó maga-ismétlését és az egyéniség érvényesülési vágya feszíteni kezdte a szigorú kánonszerűséget. Sajátságos, hogy amint az antik világ után a középkori formákban újhodott meg a művészi szellem, most az empire után is ezektől a formáktól vártak fölfrissülést. Román és gót stíluselemeket kevernek egymással, sőt a kor vonzódása Kelet (közelebbről az arabs, mór) művészete iránt, keleti motívumokkal is gazdagítja az építészetet. A stílusok variálása, legtöbbször ugyanazon épületen, tág teret adott építészeink fantáziájának, kötöttség helyett szabadsághoz juttatta a teremtő egyéniséget. Fontos jellemzője ennek az új áramlatnak, hogy a klasszicizmussal nemzetközisége miatt is szembefordul. A romanticizmus legtöbb népnél nemcsak stílusmegújhodást jelent, hanem nemzeti renesszánszot is. Különösen fontos ez a vonás nálunk, ahol az irodalmi és művészeti fordulat egybeesik a szabadságharc idejével, a magyar lélek szabadságvágyának forradalmi kirobbanásával. Az építőművészet középkori és keleties formái érdekes módon nemzeti tartalmat nyernek. Később, a romantika vége felé már sajátos magyar jelleget is igyekeznek adni az építészeti alkotásoknak. (Feszl.)

Nálunk két évtizedre tehető a romantika uralkodása. Ennek a korszaknak végére esik a Rákóczi úti templomnak, egyetlen protestáns romantikus templomunknak építése.

Tervezője, Firtinger Lipót, elfeledett név művészettörténetünkben. Valószínüleg német származásu építész volt, nem maradt utána úgylátszik, csak ez az egy, Isten dicsőségére emelt épület. Két elsárgult papírlap minden adat róla, az aláírásával ellátott templomalaprajz és a keresztthajók ablakterve. Közelebbit felőle és munkásságáról sem irodalomból, sem szóbeli közlésekből nem tudtam meg, ezeknek kiderítése érdekes föladat volna.

Templomának nagyjában keresztalaku alaprajzot adott. A hosszhajó meghosszabbításaképpen nyitott előcsarnok alkotja a homlokzati részt. Emögött kétoldalt, a kereszthajóig terjedően egy-egy alacsony épületrész rejti a toronyba vivő lépcső alsó részét és a karzatföljárót. Ezek a részek csak ajtókon át közlekednek a templomtérrel. Szemközt a főbejárat hármas kapujával négyszögű karzárással épült a szentély, befejezve a hosszhajót. Mélyéből ajtó vezet az alacsony sekrestyébe innen pedig egy fedett folyosóra, mely a sekrestyét és a templommögötti házat összeköti. Ez az impozáns épület a Deák-téri mellett legnagyobb evangélikus templomunk Budapesten, külső hossza körülbelül 40 méter. A hosszhajó belseje 28 méter hosszú, (a szentéllyel együtt 31.75 méter) a kereszthajó szélessége pedig 22 méter.

A templomtér alaprajza, a hossz és kereszthajó variálja a középkori keresztyén elgondolást. Függőleges és vízszintes tagozása inkább a román felépítésmódot veszi alapul, nem uralkodik rajta a gótika magasság- és keskenységfokozása. Külső kiképzésén eredeti, fantasztikus vegyülékben, de arányos és harmónikusan egyesülnek a

romantika különféle összetevői. A romantika vége felé keletkezett, tervezője így legnagyobb szerepet adott külsején a keleti elemeknek. Azt hiszem nem tévedek, ha Ludwig Förster Dohány-utcai zsinagógájának határozott befolyását érzem rajta. Homlokzati részén még szerepet kap a középkori formavilág. Két óriási pillér szegélyezi ezt a homlokzatot, romantikus fejezetekkel, ékes fiálékban végződve, ami a gótikára utal. Ugyanilyen pillérek állnak a hossz és keresztthajók találkozásainál is, de ezeknek tetejét Fürtinger már keleties pártadiszítéssel látta el. Nyitott árkádos előcsarnok visz a főbejárathoz, mindhárom kapunak megfelel egy-egy bolthajtás. A boltívek közt és két szélén vékony oszlopok állnak, romantikus fejekkel. Nagy fontosságú szerepe van a mohamedán építőművészetben az árkádoknak is. De míg azoknak Keleten dongaboltozata van, itt a gótika keresztboltozatai fedik az árkádokat. Ékes szemöldökpárkány támaszkodik a középső boltív fölött két szépen faragott konzolra. Most ismét jelentős iszlám motívum következik: falbamélyedő fülke, félkörös felső záródással, ezalatt karéjos diszítéssel, mélyén keskeny, hosszú ablakkal. Följebb ismét keresztyén idom: faragott kereszt a falon. A két szélső boltív fölött is mélyesztett, keskeny ablakfüzérek. Ennek az érdekes stílusvegyületnek jellegzetes keresztyén templomtag a betetőzése, négyzetes alapon nyugvó, nyolcoldalú torony, minden második oldalon kis kőerkéllyel. Magábanálló a kőből faragott toronysüveg, csúcsán nagy kőkereszttel.

Méginkább vallanak iszlamita művészet hatására az oldalfalak. Teljesen hiányoznak ezekről a nagy, lapos, áttekinthető falfelületekről a román és gótikus támpillérek. Éppen így keleti forma az ablakok elrendezése is. A kereszthajó két végén vékony, felül félkörívü oszlopkeret-

ben, kissé mélyesztve, csoportosan nyernek ezek elhelyezést. Az egész kompozició határozott rokonságot mutat Förster előbb említett zsidó templomának ablakaival. Szélről egy-egy magasabb, belül két alacsonyabb félkörívü áll, a belső kettő fölött nagy kerékablak, a szélsők fölött kisebb, háromszögű ablakformák. Lejebb, az oszlopkereten kívül esve, kisebb, oszloppal elkülönülő ikerablak. A szentély három nagy falmezejében ugyanilyen összefoglalásban egy-egy karcsú, hosszú ablakpár helyezkedik el, felül hasonlóan változatos kis formák.

A falfelületek sem a homlokzaton, sem az oldalfalakon nem végződnek egyszerű, vízszintes lezárással, hanem részint vízirányos, részint ferdén emelkedő, tördelt vonalakkal. Ezeket a változatos vonalakat követik a tetőpárkány alatt végighuzódó geometrikus faldiszítések, az u. n. maureszkek, melyek leginkább a kedvelt mór cseppkő-diszítés alakjait stilizálják. Végigvonulnak az egész templom külsején, a szentély falain némi módosítással. Keleten az ilyen ismétlődő, elvont díszeket »végtelen mustrának« nevezik, vagyis ezek bárhol megszakíthatók anélkül, hogy a minta kerekdedsége kárát vallaná.

Tót hittestvéreinknek ezt az eredeti, szép templomát a mult század kilencvenes éveiben üzleti szellemü elmék gondosan elrejtették az utca közönsége elől, sőt azzal sem törődtek, hogy távlatát teljesen elveszíti: köréje háromemeletes bérházat építettek. Jövedelemforrásnak bizonyára bevált ez az ötlet, azonban tönkretette a templom külsejének nagyszerü összbenyomását. A régi külső csak egy metszeten maradt fönn, melyet a fasori esperesi hivatalban láttam. A műértő megcsóválja fejét: elengedhetetlen volt-e ez a barbarizmus, hogy egy letünt stílus érdekes emléke mintegy börtönben húzódjék meg pesti bérháztömegek katlanában?

A belső teret igen tágassá, teressé, levegőssé teszi a rendkívül széles és hosszú kereszthajó. Minden sarkon, ahol a hajók találkoznak, lapos félpillérek adnak átmenetet, romantikus, díszes fejezetekkel. Vékony oszlopban végződő, félkörívü bordával különül el az alacsonyabb szentély a templomhajótól.

Érdekes keveréke a román és gót motivumoknak a boltozás. Míg a hatalmas középtér fölé keresztboltozat borúl, addig a hajók különálló részeit dongaboltozat fedi. Gótizáló a szentélyboltozás is, ahol a szögletekben emelkedő légies oszlopok folytatásai, a támaszbordák, futnak felül össze.

Már említettük a gazdag kiképzésü ablakcsoportokat, melyek a kereszthajó két végén juttatnak a templomnak világosságot, a beépítettség miatt azonban elég homályosak a hajók. Ezzel szemben szép fényhatást ad a szentély három ablakpárja, kis területen sok ablak és ezek esnek legmesszebb a környező házaktól. Építészeti szempontból nagyon szép megoldás, különösen a templomtér homályosabb voltával szemben az épület leghangsúlyosabb részének ez a bő megvilágítása. Gótizáló szentélynek egyébként is stílusos ez a sokablakos elképzelés. Van azonban hátránya is, az oltárkép szempontjából. Magas, széles oltárt állítottak az ablakok elé, úgy, hogy ennek csak a háta kap fényt. Magának az oltárnak a konturjai érdekes, éles, sötét rajzzal válnak el a fényes háttértől, — szép kép a templomtérből tekintve — de a szemet ugyancsak próbára teszi, hogy kihámozza az amúgyis sötét kép tárgyát.

Miután az oltárt nem a szentély mélyében helyezték el, hanem a hosszhajó és szentély találkozásánál, asztala, lépcsői már benyúlnak a hajóba s ezért félköralakban díszes vasráccsal kerítették el. Három lépcső emelkedik a középen ki-

ugró, tagozatlan, síma lapokkal határolt oltárasztalig. Több képzelőerőt pazarolt a tervező a hatalmas támlára. Kétoldalán gyertyatartók elhelyezésére szolgáló pillércsonkok állnak. A támlát körülbelül a kép magasságáig fejezettel ellátott erőteljes pillérek keretezik, erre borul a támla teteje, mely a külső leírásban említett törtdeltvonalu felső falvégződéseket utánozza. A kiemelkedően kiképzett oltárcsúcson a Szentlélek galamb-ábrázolása fölött Biblia és Krisztus kínszenvedésének jelei, töviskoszorú, kehely, dárda és szivacs torlódnak egymásra. A támla két felső szélén szfinxszerü szárnyas fejek láthatók.

Thán Mórnak, a kiváló történeti festőnek érettkori, 1867-ben festett képe diszíti az oltárt. Tárgya: Krisztus az Olajfák hegyén. Lenn, a kép alsó részében a teret egészen kitöltő, alvó tanítványok. Jobbsarokban lecsüggedt fejü, öreg apostol, — ikonográfiája Péterre utal — kezében még álmában is kardot szorongat. Feljebb, balra, kezére hajolva alszik, ugyancsak ülve, egyik fiatalabb tanítvány, míg a harmadik, még feljebb, középen, egy szikla alján elnyúlva fekszik, arcára borulva. A sziklán, fönn a kép középpontjaképp, kiemelkedve térdel Jézus. Nem mondható szerencsésnek a kompozició, jóformán semmi előtér nincs és a tanítványok csoportja zsúfolt. De a kompozició hiányosságait feledtetik a festmény finom rajza, Thán Mór lineáris művészetével, festőisége és hangulata. Háttere: sziklás éjszakai táj, a hold keskeny sarlója viharosan gomolygó felhők közt, szépen festik alá Krisztus arckifejezését és széttárt karjainak gesztusát. Egész imábamerült alakja megtestesítője a bibliai igének: »... mindazonáltal ne úgy legyen ahogyan én akarom, hanem amint te...« Megtört tekintetében lemondás tükröződik, de egyben hit és megnyugvás is. Fokozzák a bánatos hangulatot a fes-

tő tompa, sötét színei is, csupa lila, sötétkék, szürke és barna.

Belül az oltárkerítésen áll a fehér kőből készült keresztelőmedence is, a rávésett írás szerint 1885-ből. Nyolcszögletü víztartójára magas bronzfedő borul, tetején kereszttel.

Komplikált fölépítésü, romantikus fantáziában fogant a szentélytől balra eső, hossz és kereszthajó találkozásánál álló nem nagyon magas szószék, barna fából. Alapzatának legalsó rétege négyzetes lap, a rákövetkező nyolcszögletü, ezen négyes oszlopcsoport tart ismét nyolcszögletü lapot, melyen maga a prédikálóhely nyugszik. Mellvédjének sarkain oszlopszerű kis ékítmények, három mezejében indás arabeszkek. Ugyancsak nyolcszögalapu a csúcsos díszekkel szegélyezett baldachin, tetején kereszttel.

A templom belseje egészen a félpillérek fejének magasságáig fehér, a fejek azonban már piros, sárga és kék stukkódíszekkel vannak ellátva. Illuzionisztikusan festették meg a keresztboltozatot, égkékszínüre, mosolygó angyalfejekkel. A támasztóbordák és oszlopok sárgák.

Belül, leszámítva az ablakokat és a szószék arabeszkjeit, már nem találunk iszlamita elemeket.

A FASORI TEMPLOM.

I.

A fasori templom története szervesen kapcsolódik az evangélikus főgimnáziuméhoz. Ez eleinte a Deák-téri iskolaépületben talált otthonra, az otthon azonban a főgimnáziummá alakulás után — 1872 — egy-két évtizeddel már oly szűknek bizonyult, hogy új után kellett nézni. Az egyház 1900 december 17-én képviselőtestületi-ülést tartott és ezen határozatba ment, hogy az iskola részére telket keresnek, olyan helyen, mely közel esik a város középpontjához.* Góbi Imre igazgató sürgette leginkább az ügyet. Az egyházi közgyűléshez 1901. február 25-én intézett indítványt az építésre vonatkozólag.** A javaslatot, mely a Fasor egyik telkét ajánlotta megvételre, jún. 17-én elfogadta a közgyűlés. Ugyanekkor megbeszélték azt is, hogy 300.000 korona segélyt kérnek az államtól, a gimnáziumi alapból pedig 60.000 koronát vesznek. (Ezt az alapot a XIX. század közepén Glosius Artner Karolina létesítette.) Számítottak ezenkívül a gyűjtés eredményére, ennek összegét 100.000 koronára tették. Hogy várakozásukban nem csalódtak, arról Zsigmondy Jenő egyházfelügyelő zárókőle-

* Hittrich Ödön: A budapesti ág. ev. főgimnázium első 100 esztendejének története, 53. oldal.

** U. o. 54. oldal.

tételkor mondott beszéde tanuskodik: az említett összegnél is többet gyűjtöttek. Érdekes megemlíteni, hogy a másvallásuak adományai több ezerre rugtak.* Az állam nemcsak a gyűjtésre adott engedélyt, hanem a segélyt is megszavazta. 1902. junius 23-án Mágócsy-Dietz Sándor vezetésével építőbizottságot jelölt ki a választmányi ülés, a bizottság azután 200.000 koronáért megvásárolta a Fasor egyik, a Városligethez közeleső 1309 négyszögöles telkét.

Dr. Bókay Árpád presbiter tette azt a nagyfontosságú indítványt, hogy szoros kapcsolatban az új főgimnáziummal, emeljenek egy templomot is, »a főgimnázium egyházi jellegének kidomborítására« továbbá »hogy a vallási életnek új központot teremtsenek.« Nem sokkal as iskola telke után megvették a szomszédos 568 négyszögölet is, mely 95.000 koronába került.** 1903-ban azután a közgyűlés hitelt nyitott a templomépítési alapból 260.000-ig.

A pályázat 1903. március 31-én járt le. Schodits Lajos terve nyerte az első díjat, Meinig Arturé a másodikat, Schubert és Hübschlé a harmadikat. Megvették ezenkívül Barcza Elek és Gerey Ernő tervvázlatait. Végleges tervet és költségvetést azonban Pecz Samu műegyetemi tanár készített, aki versenyen kívül nyújtotta be terveit.***

Mindazokat a vállalkozókat fölsorolja az alapkőben elhelyezett okmány, akiket Pecz Samu indítványára a munkálatokkal megbíztak. A minket leginkább érdeklő munkákat végezték: Seltenhoffer soproni cég, akik a harangokat szállította, Angster, aki Pécsen az orgonát készítette,

* Gimnáziumi értesítő, 1906, 15. oldal.

** Beszámoló jelentés, 25. oldal.

*** Hittrich Ödön: Említett könyve, 55. oldal.

Róth üvegfestő, Sovinszky, a toronyóra készítője, Kauser kőfaragó, a szószék, oltár és keresztelőmedence mestere, végül Jancsurák Gusztáv rézműves, aki lelkesedésből, ingyen készítette el a keresztelőmedence fedőjét.

Kivitelre tehát Pecz gimnázium és templomterve került, ugyancsak őt bízták meg az építési felügyelő teendőivel is. E munkálatok közben szerzett érdemeit meleg szavakkal méltatja a leszámolási jelentés, Mágócsy-Dietz Sándor, Zsigmondy Géza és Kéler Napoleon szerkesztésében. »Az építkezés és leszámolás több évre terjedő egész időszaka alatt... az egyház ügyében mindég a legnagyobb előzékenységgel, sokoldalú és súlyos követelmények dacára lankadatlan kitartással állott rendelkezésre... amit létesített, úgy az iskola, mint a templom építése által elsőrendű, jeles tervezet és művészi alkotás, mely úgy építészeti, mint tanügyi szakkörökben általános elösmerésre talált és az építtető egyház kétségtelenül szerencsés intézkedésnek tarthatja, hogy e mester kezébe tette le az építés ügyét.«*

Benczur Gyulát kérték meg az oltárkép megfestésére.

Összesen 211.161 koronát fordítottak a templomépítésre, szemben az előirányzott 226.173 koronával.** Jellemző a jó békeévekre, hogy még az evangélikus egyháznál is előfordulhatott ilyen eset: megtakarítás mutatkozott. A leszámoló bizottság kerekösszegben 306.500 koronában jelölte meg a templom tényleges értékét. Szintén a jelentés örökíti meg, hogy Pecz a ráeső tiszteletdíjból 14.000 koronáról lemondott.***

* Leszámolási jelentés, 22. oldal.

** U. o. 5. oldal.

*** U. o. 22. oldal.

A munkálatok megkezdését 1903. szeptemberére tűzték ki s úgy számítottak, hogy az iskola 1904. augusztus 1-re, a templom pedig november 1-re lesz készen. Meg is tartották a bokrétaünnepet még 1903. december 5-én, az építkezést azonban többizben sztrájk zavarta meg. Igy csak az iskolával siettek s néhány hét késéssel, 1904. szeptember 26-án meg is nyitották; ezzel szemben a templomépítés csaknem egy évi késést szenvedett és fölszentelésre csak 1905. október 8-án került sor.*

II.

A romantikus építőművészet nem szünik meg teljesen a hatvanas évek végén, hanem átalakul. Míg az ú. n. romantika többféle stílus összeolvasztásából keletkezett, később a középkori irányok visszaidézése külön-külön, kristályosan jelentkezik. Ekkor már neorománról, vagy neogótikáról beszélünk s a keleti járulékok teljesen eltünnek. Különösen szerették az egyházművészetben, templomépítésnél mintaképül venni a gótikát, mint a vallásos léleknek minden idők legkifejezőbb architektónikus megszólaltatását. Nálunk is szép alkotásokat hozott létre a neogótika; úgy érezzük mégis, hogy a középkornak ez a stílusa nem felelt meg a XIX. századi ember lelkiségének. Sikerülhetett visszahozni a formát, szerkesztő elemeket, diszítést, de nem hozhatták vissza azoknak a századoknak rajongó hangulatát, vallásos eksztázisát s ezért érzünk a legszebb neogótikus templomon is bizonyos józanságot. A pozitivizmus kora volt ez a kor, távol a misztikától, nagyon közel a földhöz.

A budapesti evangélikus templomépítészet a Vilma királynő-úti (fasori) templomban ad pél-

* Hittrich Ödön: Említett könyve, 56. oldal.

dát a neogótikára. Építője Pecz Samu, (1854—1922). Budapesten, Stuttgartban és Bécsben tanult, működött Schulek Frigyes és Hauszmann Alajos mellett. Ő tervezte a műegyetem több pavillonját, többek közt a könyvtár gótizáló épületét, a központi vásárcsarnokot, s élete főművét, az országos levéltárat. Tőle való a debreceni református fiúgimnázium. Nagy érdemeket szerzett a protestáns templomépítészet terén. Alkotásai a Szilágyi Dezső-téri református, a Koháry-utcai unitárius templom, valamint az egyik debreceni református istenháza.

Minthogy a csúcsíves templomépítészeti stílus par excellence katolikus építőstílus, lelki föltételei s az ezekből következő sok speciális vonás a kivitelben nem egyeznek, sőt többnyire szembenállnak a protestáns fölfogással. Mikor tehát az építészek protestáns templomot akartak a gótika követelményei szerint létrehozni, nehéz feladat előtt álltak. Hogy koncessziókat minden esetben kellett tenniök, a fasori templom is mutatja, mely Budapestnek legdíszesebb protestáns temploma. Az egyetlen például, melynek külsején figurális diszítés is van, a kapu fölött Krisztus és a kisdedek mozaikja. Belseje is gazdag, az eddig tárgyaltak sokkal egyszerűbbek, ez az evangélikus templom művészettörténeti szemüvegen nézve sok élvezetet nyújt.

A fasori templom egyik oldalán összeépült a gimnáziummal, csak három oldala áll szabadon. Nagy kár, hogy oldalnézetét ormótlan kerítés rontja. Homlokzata az utcára néz, szentélyrésze a gimnázium udvarára. Mint Pecz Samu kijelentette, stílusa korai gót. Erre mutat egész fölépítése: az épület anyagszerűségét, melyet a késői gótika eltüntetni igyekezett, érezteti, a támasztópillérek nem íveken keresztül tartják a boltozatot és nem állanak külön, hanem

hozzátapadnak a falhoz, ami szintén korai sajátsága a gótikának. Az épület kereszthajó nélküli és csúcsívei sem tartoznak a késő-gót merész csúcsívek közé. Érdekessége a templomnak, de egyben hátránya is, hogy kéthajós, bizonyára a helyszűke miatt. Pecz maga mondta, írásban is adta, hogy a főhajó megtervezésénél a párisi Sainte-Chapellet vette mintaképül, vagyis e kápolna méretei és beosztása szerint tervezte meg azt, az oldalhajó azután saját leleménye. Az alaprajz főrészét illetőleg megfelel a Sainte-Chapelleének, de a fölépítésben nagyon eltér tőle. A párisi kis kápolna szinte üvegfalakból áll, ezzel szemben a fasori templom gimnázium felőli része egyetlen faltömeg, ablakok nélkül. Ez tagadhatatlan minusza az épületnek. Viszont a francia gótika szellemének kitünően megfelel az erőteljesen hangsúlyozott függélyes elrendezés, az épület hossza, szélessége és magassága között fennálló arányok és nem kis mértékben az előbb említett kéthajós megkomponálás is: ezáltal még keskenyebb az épület, jobban érvényesül a függőleges dimenzió. Hathatósan érezteti a fölfelé törekvést az 55 méter magas, sudár torony is.

Két egységre oszlik a főhajó az előcsarnoktól a szentélyig, az előcsarnok hossza 3.75 méter, az egységeké 7.5—7.5 méter. Ezután következik a szentély, nyolcszögletü karzárással. Az oldalhajó csak a szentélyig tart s a főhajóval megegyező tagolása van. Jóval keskenyebb azonban: a főhajó szélessége 9 méter, ezé pedig 4 méter. Főbejáraton kívül mellékbejárat is nyílik a sekrestye folyosójáról és az oldalhajón át visz a templom belsejébe. A sekrestyéből viszont a szentélybe nyílik ajtó. Míg a sekrestye a kórus felőli folytatása a mellékhajónak, a homlokzat felől ugyanennek a hajónak folytatásaképp emelkedik a torony.

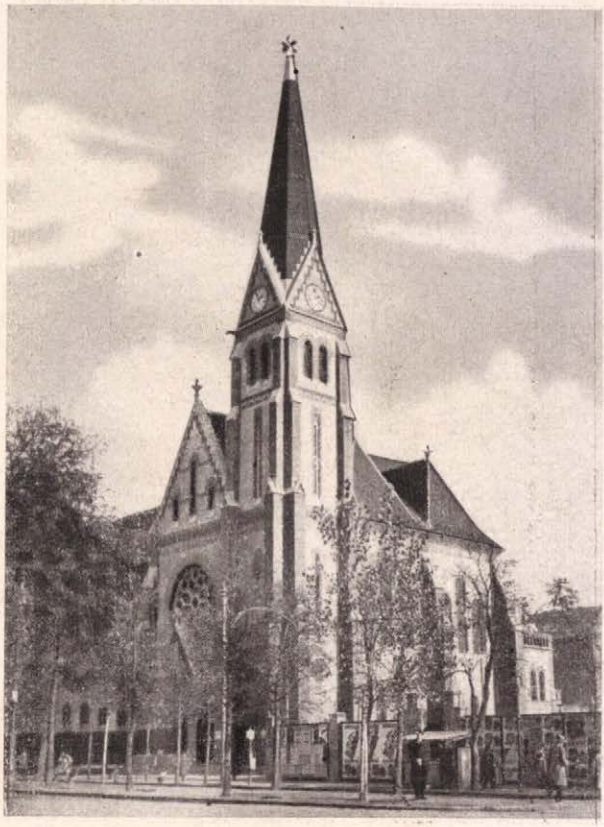

A fasori templom.

Virág Jenő felvétele.

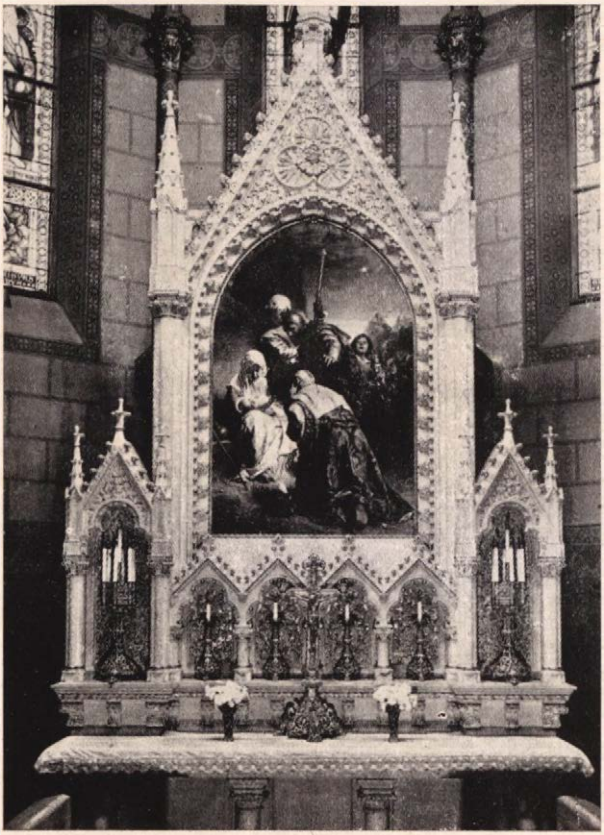

A fasori templom oltára.

Virág Jenő felvétele.

Legdíszesebb természetesen a homlokzat külseje. Előreugró, csúcsíves portálé adja meg a főhangsúlyát s ezt magasítja még a fölötte magasbatörő ékalakú oromfal. Legnagyobb ablaka, a francia gótika kánonja szerint elmaradhatatlan rózsaablak, 5 m. átmérőjével a kapubejárat fölött foglal helyet. Támpillérek tagolják a homlokzatot, oldalfalat, tornyot, szentélyt, végig. Az oldalhajó, melynek külseje szabadon áll, kétemeletes beosztású, s ez a beosztás kívül is érvényrejut az ablakok elhelyezésében. Lenn, az alaprajzi egységeknek megfelelően egy-egy ablakpár helyezkodik el, ez emeleten viszont minden ilyen ablakpárnak hármas ablakcsoport. Csúcsívük tartózkodó. Szeszélyes ablakformák vannak a tornyon, a szentély ablakai pedig egyforma nagyok és azt ünnepélyes ritmusban fogják körül. Nyerstégladiszítést látunk a templom külsején, ami egyébként érdekesen jellemző a budapesti neogótikára. Nyerstéglával vannak kirakva a támpillérek, ezzel keresztezik a portálét, az ablakok félkörívü ornamentikáját és a geometrikus falszegélyeket. Falazva készült a torony égnekszökő, karcsú süvegje is és csúcsát hatalmas keresztvirág ékesíti.

Belül is a francia gótika ihletése látszik a templomon, nem a csarnoktemplomok közül való, a mellékhajó jóval alacsonyabb a főhajónál. A két hajót monumentális oszlop választja el egymástól, ez viseli a hajók boltsapkáinak tekintélyes súlyát, — mint mondják, Pecz erre volt a legbüszkébb. A boltozat megfelelően a korai csúcsíves stílusnak, egyszerű keresztboltozat, míg a szentély boltozatának bordái sugarasan találkoznak. A mennyezet terhét az előbb említett hatalmas oszlopon kívül az oldalfalakhoz símuló pillérek és a hozzájuk csatlakozó vékony oszlopok hordják. A pillér és oszlopfők dús, natu-

ralisztikus növényi motivumokkal vannak ellátva; az aranyozott levéldiszítések bibliai növényekből állnak: felsorakoztatják a szőlőt, olajat, kalászt, fügét, babért és pálmát. Pecz, aki maga tervezte az egész belső diszítést is, egységesen alkalmazta ezt a diszítést az egész templomberendezésen végig, még a padok ékben végződő támlája is levelekből álló faragás.

Karzatot emelt Pecz az orgona karzatán kívül az oldalhajóban is, ez kettős boltíven nyugszik. Az orgona szintén levélfaragásokkal és keresztvirágokkal diszített, fafaragás a karzatok oszlopsort imitáló korlátja is.

Színes, díszes ablakok szolgáltatják a világítást. A szentély három ablaka középen Glück Frigyes adománya volt, aki unokái nevére tette az ajándékot s az ablakok alján megfestették a három gyermek kisméretű arcképét is. A középső ablakon Jézus áldó alakja áll, kezében kehellyel, a másik kettőn két-két evangélista, könyvvel és tollal kezükben, természetesen a protestáns ikonográfia szerint, aureola nélkül. Maguk az alakok nem tesznek tanuságot művészkézről, hogy ki rajzolta őket, nem tudjuk, — de a színezés szép, az apostolok ruhái mind más színben égnek, s különösen megkapó az alakok fölött sötétlő, csillagos égbolt tónusa. Minden alak wimpergszerű keretben áll. A többi szentélyablak geometrikus diszítésű. Legszebben a hatalmas rózsaablak sikerült: talán itt is a Sainte-Chapelle bejárata lebegett a tervező szemei előtt. Sajnos, amennyire emeli a homlokzat benyomását kívülről, annyira elveszett a belső fényhatás számára. Tudnillik, mikor az oltárképet elhelyezték, akkor vették észre, hogy a kép »tükrőt kap« s a hibát csak úgy lehetett kiküszöbölni, hogy a rózsaablakot befüggönyözték. A nagyobb hiányt eltüntették és a festőnek megnyugvására szol-

gálhatott, de keserves lehetett az építész számára, aki a fényhatást dominálo szerepet szánt ennek az ablaknak.

Glück Frigyesnek több ajándéka is emeli a templom belsejét; az oltárt körülvevő márványkorlát és a szószék lépcsőjének korlátja, ugyancsak márványból. A magas szószék balra áll az oltártól, szorosan a fal mellett, oltár és szószék közt pedig a papi ülőhely. Szemben a szószékkel, a szentély jobboldalán helyezték el a keresztelőmedencét. Kauser kőfaragómester Pecz tervei szerint készítette el a gazdag oltárt. Oszlopokon nyugszik az egyenes záródású, sima oltárasztal, fölötte azonban művészi kis architektura vonúl végig: árkádos fülkék a gyertyatartók számára, melyek kis oszlopkötegekkel különülnek el egymástól. A két szélső fülkét gótikus tornyocskák zárják le, keresztvirágokkal a csúcsokon. E fölött az árkádsor fölött emelkedik az oltárkép, szintén dús, architektónikus keretben. A keret fönn ékalakban fut össze és csúcsán összecsukott szárnyú, kezében kelyhet tartó, ugyancsak kőből faragott angyalalak áll.

Különös értéke a templomnak oltárképe, Benczur Gyulának utolsó vallásos tárgyú festménye: a napkeleti bölcsek hódolata a gyermek Jézus előtt. A szent éjszaka hajnalának hangulata: az ég alja már világosodni kezd, de az égen még sziporkázva tündöklik a betlehemi csillag. Mária, mintha nem tartotta volna illőnek, hogy az istállóban fogadja vendégeit, az istálló előtti egyszerű padra ült le s úgy mutatja gyermekét a hódolatra járuló királyoknak. A szimetriát tekintve az anya nem középpont a képen, középpont azonban a kompozició szempontjából, a »három király« feléje konvergáló mozdulataiban, középpont a színek tekintetében, lobogó fehér ruhájában s lélektanilag főkép az, meghatott, büsz-

ke, boldog anyai mosolyával és az ölében tartott kisded égi jelentősége által. Mária és a gyermek a kép balsarkában nyertek elhelyezést, Mária a kis Jézusra néz, ő pedig játékosan nyújtja ki kezét az előtte térdelő szittya fejedelem felé, anyja ölében fekve. Az ércsisakos másik király a kép középterében áll és karjait kitárva föléje hajol, boldog elragadtatással. Mozdulatlanul áll mellette a harmadik, a turbános néger fejedelem, s botjára támaszkodva néz le a csoportra. A sisakos király mögött apródja tart egy kelyhet, a háttérben, jobbra pedig hajnali homályba vész a kiséret. Érdekes a színek festői visszahúzódása balról jobbra. Baloldalon Mária köntösének diadalmas fehérsége középen a szittya fejedelem bíborpalástjának színében már sötétebb tónusban folytatódik s végződik jobboldalt a kiséret lehalkuló szürkeségében. Tüzes, ragyogó benczuri színek mindvégig. A szittya fejedelem ruházatában költői módon archaizál, a ruha magyaros, a köpeny virágos, a süveg tollas-forgós. Érdekes adomákat hallottam erre az alakra vonatkozóan. Hittrich Ödön főigazgató szerint Benczur sajátmagát festette meg benne, Kemény Lajos esperes pedig azt beszélte el, hogy az aulikus érzésű festő Ferenc Józsefet ábrázolta ebben a napkeleti bölcsben. Az alak csaknem teljesen hátsónézetben van, arcából csupán negyedprofil látszik, de így is helytállóbbnak látszik a második verzió, támogatja a fejalkat és a ferencjózsefi szakáll.

A szószék ugyancsak Kauser kőfaragó műve. Oszlopkötegen nyugszik, hasonlít egy nagy kehelyhez. A közönség felé eső négy oldalon a négy evangélista szimbólikus ábrázolása látható, János Jelenései szerint borjú, oroszlán, ember és sas alakjában. Az egyes mezőket is féloszlopok választják el egymástól. Művészi faragás a szó-

szék famennyezete. Szintén hatszögalapu, a szögleteken keresztvirágokkal, magasított közepén fiáléalakú dísz emelkedik, melyhez körül egy-egy támasztóívszerű taggal a fiálénak kisebb másai csatlakoznak. Minden ilyen tornyocskát keresztvirág fejez be. A szegélyen is keresztforma faragások futnak körbe... Hasonló keresztornamensek vonulnak végig a papi ülőhely felső peremén.

Márványból van a keresztelőmedence, rövid oszlopcsonkon nyugszik s alakja szintén kehelyhez fogható. Jancsurák érdekes (kiállítást is járt) fedője vörösrézből készült és stilizált levelek borítják. Nyolc éle spirálisan csavarodó levélnyalábformáju fogóba fut össze.

A fasori evangélikus templom esetében az építész szerencsésen hangolta össze a stílus és a protestáns nézőpont követelményeit. A fővárosi evangélikus egyháznak kétségtelenül legfényesebb istenháza, de nem hangos, — finom, bensőséges alkotása a neogótikának. Érdekes bizonyság arra, hogy mily messze esett a XIX. század csúcsíves építészete a középkoritól, hogy míg az akkori templomok el sem képzelhetők gótikus szoborművek és képek nélkül, itt Benczur képe egyáltalán nem rí ki építészeti környezetéből. Korának levegőjét leheli mind a kettő.

A KELENFÖLDI (LENKE-ÚTI) TEMPLOM.

I.

Előbb tárgyalt templomunk a boldog békevilág templomai közül a legkésőbbi. A nagy világégés hosszú időre még reménységét is eltemette a folytatásnak, pedig a gondolat, hogy második istentiszteleti helyet emeljenek az egyre fejlődő Budának, már 1914-ben felvetődött, mikor a »Kelenföldi templomépítő egyesület« megalakult.* Azonban nem is foglalkozhattak komolyan a gondolattal a háborús évek itéletnapjai alatt, sem az utána következők nincstelenségében és lelki dermedtségében.

1924-ben jutott a dolog érési stádiumába, mikor a budai egyház június 22-én tartott közgyűlésén elhatározta, hogy a várbeli és kelenföldi lelkészi körök külön egyházközségekké alakulnak. Kimondották, hogy amíg új templomuk megépül, a hívek a várbelit használhatják. Hermann Miksa, felügyelő, még ez évben konkrét formában is fölvetette az építés eszméjét. Tárgyaltak a fővárossal telek ügyében, de az ügy állásáról még a decemberi presbiteri gyűlésen semmi biztatót nem tudott mondani Szüts Gábor, az újonnan alakult egyházközség első lelkésze.* Istentiszteletet egy Horthy Miklós-úti iskola tornatermében tartottak.

* Jegyzőkönyvek.

1925 októberében sikerült végül a Lenke-út egyik telkében megállapodni, melyet a főváros bocsátott rendelkezésre az evangélikus egyháznak. Megvolt hát az alap s most került sor a legnagyobb problémára: miből építsék föl az új hajlékot?

Tervpályázatot nem írtak ki, a tervek elkészítésével Schulek János műépítészt bizták meg. Schulek több alternativát készített, — mint gondolni lehet, az egyháztanácsosok a legolcsóbbat hagyták jóvá. Csak e döntés után készült el a homlokzat végleges terve.

Schulek János 1925. nov. 1-én ismertette terveit a közgyűlés előtt. Nemcsak a templomot kellett megterveznie, hanem az azzal összefüggő lelkészi lakásokat, hivatalt, tanácstermet, stb.

Az építési bizottságot 1926. nyarán szervezték meg és ezen mint építészek Medgyaszay István és ifj. Müller Pál vettek részt. Megérkezett ekkorra az első adomány is, akkori pénzben 10 millió korona az egyetemes egyház részéről. A pénzügyminiszter 100.000 téglával, a kultuszminiszter 20 millió koronával járult hozzá az építkezéshez, a népjóléti miniszter a szállításra adakozott, a Gusztáv Adolf egyesület 500 aranymárkát adott. Következő évben a főváros utalt ki 24.000 pengő segélyt, ezenkívül 100.000 pengőt érő kölcsönkötvényt bocsátottak ki, — kevés eredménnyel. Így elhatározták, hogy valamely kifogástalan pénzintézettől huszonöt évre fölvesznek 130.000 pengő kölcsönt. 1927 decemberében a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület megszavazta ezt az összeget. Ugyanekkor 25.000 pengő átmeneti kölcsönt vettek fel az evangélikus egyház nyugdíjintézetétől. Még a templom elkészülése után, 1929-ben is kérő szót kellett intéznie az egyháznak híveihez, hogy adakozással járuljanak hozzá az iparostartozások rendezéséhez. Schulek János fel-

világosítása szerint a templomépítés összesen 320 ezer pengőt emésztett föl.*

Alapkőletételt ünnepeltek 1926. szept. 19-én s ezután két évvel már készen állott az Ige új hajléka, melyet 1928. okt. 21-én avattak föl ünnepélyes külsőségek között.

A vállalkozók közül ismertetésünket leginkább a következők érdeklik: Hufnagel műbútorgyáros, akinél a kapuk, ajtók és ablakok készültek, Jakab műbútorgyáros, aki a bútorberendezést szállította és Kirchknopf üvegező.**

II.

Az a két évtized, mely a fasori és a kelenföldi templomok építése között eltelt, nemcsak a művészi ízlésben, látásban hozott újat az építőművészet terén, hanem az egyházi épületek csoportosításában, elrendezésében is. Azelőtt az egyházak voltak a legfőbb iskolafönntartó egyesülések s a protestáns templomhoz természetszerüleg hozzátartozott az iskola is. A fasori templomot pl. éppenséggel az iskola hozta létre. Azóta egyre jobban rátette az oktatásra kezét az állam, az egyházak második sorba kerültek. Az újabb templomépítéseknél iskola helyett előtérbe lép a belmisszió problémája. Ugy konstruálják meg a templomokat, hogy azokkal összefüggésben helyet találjanak a kultúrtermek, ifjúsági körök, cserkészotthonok, stb. Természetesen ez más föladatok elé állítja a tervezőt, mint azelőtt. Lényeges ujítás az is, hogy az új templomokat kisebbre tervezik mint a régieket, azzal az elgondolással, hogy, ha az egyházközség túlnőne azoknak befoga-

* Jegyzőkönyvek.
** Jegyzőkönyvek.

A kelenföldi templom.

Virág Jenő felvétele.

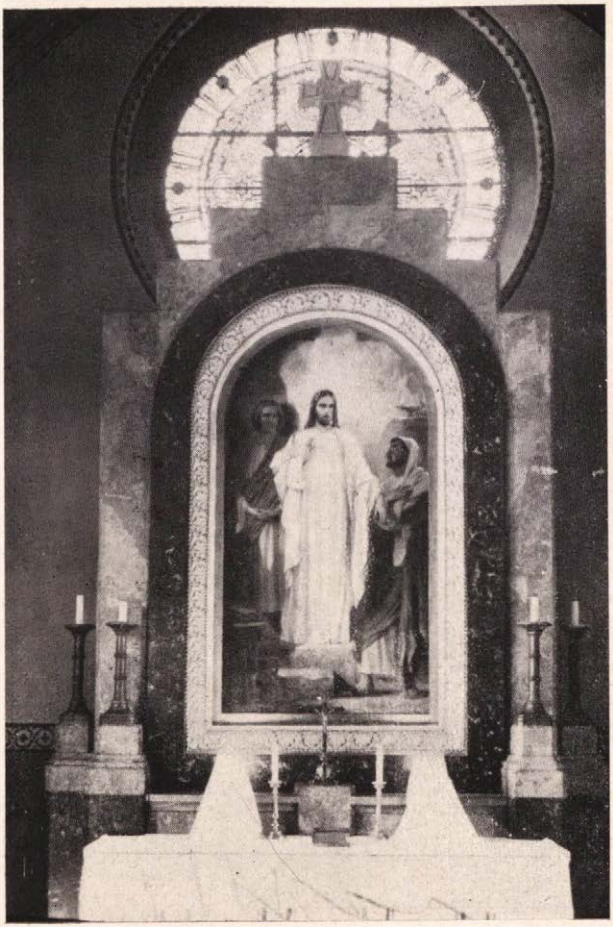

A kelenföldi templom oltára.

Virág Jenő felvétele.

dóképességén, inkább új rajt bocsát ki magából, — építsenek új otthont maguknak. Kevesebb lelket számláló gyülekezetben t. i. eredményesebb a hívek egyénenkénti lelki gondozása, ami a protestantizmusnak nagyfontosságu szempontja.

Schulek János terve ezeket a szempontokat mind figyelembe vette. Stílusban is összefüggő épületcsoportot alkotott, melynek magva a templom, ehez csatlakozik jobbról-balról egy-egy épületszárny, melyben a lelkészlakások, lelkészi hivatal, egyesületi helyiségek, tanácsterem, egyházfi lakása nyertek elhelyezést. Különös és eredeti megoldást talált a tanácsterem számára, melybe bejárás nyílik a lelkészi hivatal folyosójáról, de közvetlenül a templomtér mellett terül el és azzal két hatalmas ajtón keresztül közlekedik. Rendes alkalmakkor természetesen zárva tartják az ajtókat, de nagy ünnepeken megnyitják s a hívek nagyrésze helyet talál a tanácsteremben, honnan egyenesen a szószékre nyílik kilátás és a prédikáció jól hallható.

A templom homlokzata nem a Lenke-útra néz (arrafelé a lelkészi hivatal ablakai szolgálnak), hanem a belőle nyíló kis Biblia-utcára. Schulek azzal indokolja az elhelyezést, hogy így a nagyobb forgalmu út zaja nem zavarja az istentiszteleteket. Azt hiszem azonban, nem állok egyedül azzal a véleménnyel, hogy esztétikailag sokkal többet jelentett volna a Lenke-úti homlokzat, mert a tágas, teres úton nagyon szép távlata lett volna. Igy pedig a Biblia-utca másik oldalán épülő többemeletes házak megfosztják ettől a távlattól a templom homlokzatát...

Az újabb magyar építőművészet két főirányban halad. Egyik rész az általános európai modern stílus eredményeit veszi át: egyenes vonalak, sima falazás jellemzik ezt a stílust, mely inkább a tömegek elosztásával, tagolásával óhajt hatni és

a diszítőelemekkel takarékoskodik. Szereti a világos, rögtön áttekinthető tereket, keveset bíz a fantáziára és sok gondot fordít a gyakorlatiasságra. Világi építészetben nálunk már dominál ez az irány, egyházi téren azonban még kevés a képviselője. Másik rész a történeti stílusokat újítja föl, modern, művészi szemmel nézve. Van azonban nálunk még egy hajtása is az építészetnek, több képviselővel, akiknek sorába nem egy tartozik evangélikus építészeink közül. Ők sajátos magyar hangulatot akarnak adni épületeiknek.

Schulek temploma modernizált román, magyarosra hangolva. Ő mondja, hogy a román stílus szeretetét még atyjától tanulta s azért ad ennek elsőséget, mert sokféle művészi megoldást kínál. Technikai szempontból azonban nem sok vonás utal az eredeti románra: így annak masszívitásából semmit sem találunk ebben a könnyed felépítésü kis templomban, a templomtér nem különül hajókra s a dongaboltozás, mely ennek a középkori építőiránynak kiindulópontja volt, itt mindössze a karzatra és szentélyre szoritkozik. Erőteljesen éreztetik mégis a román jelleget a támasztópillérek és díszítőelemek: a kapu megtervezése, ablakok félkörös záródásai. Harmónikus arányok, derűs benyomás, a templomnak s a vele kapcsolatos épületek összhangja, magyaros tendencia jegyei a kelenföldi istenházának.

Legtöbb gondot fordított a tervező a homlokzat kiépítésére. Széltében hármas tágozású ez a homlokzat, a középső, legszélesebb tagozódás a főbejárat falrésze, mely fölött a harangtorony emelkedik. Ehez a középső részhez csatlakozik kétoldalt egy-egy, a templomtető magasságáig emelkedő hatszögalaprajzu melléktorony. A melléktornyoktól a kétszer oly magas harangtoronyhoz átmenetet képeznek az utóbbihoz tapa-

dó ékalaku falnyergek. A főtorony alatt helyezkedik el az előcsarnok, ahová tipikus román kapu vezet, befelé haladó négy oszloppal, egyre kisebbedő ívekkel, míg a belül kerek alaprajzú melléktornyokban a karzatra vivő lépcsők vannak elhelyezve. Három ablak szolgál a homlokzaton a karzatra, egy vonalban ezekkel az ablakokkal a melléktornyokon is ablaksorok futnak körül. A harangházat széles kettős ablakok díszítik. Szinte külön kis épületnek hat ez a harangház, — kiterjedését két, erősen meghúzott párkány jelzi. Fölötte emelkedik azután a végig falazott toronysüveg, csúcsán a kereszttel.

Maga a templomtest 22 m. hosszú és 12 m. széles. Körülbelül közepén tapadnak hozzá az épületszárnyak. Egyik oldalán ajtók vezetnek át a tanácsterembe, másik oldalán puszta fal van; itt helyezték el a központi fűtőberendezést. Mindkét oldalon három-három pár színesüvegü ablak világítja meg a belső teret. Hossznégyszög a külön fedélszékkel ellátott, bolthajtással fedett szentély alapja, a szentély két ötszögalapu fülke közé ékelődik, melyek közül az egyik a sekrestye, a másik raktárféle. Kívül még románo támpillérek egészítik ki a templom képét s a tető nyergén, középen ülő huszártorony. A talaj egyenetlensége miatt a hátsó front jobban kiemelkedik a földből, mint az első, itt, a szentély alatti ablakok a souterrainben lévő cserkészotthonba nyilnak.

A belső teret ritmikusan tagolják föl vasbeton ívek s ezekhez az ívekhez kapcsolódik fönn a fából készült, tetőszéktől teljesen különálló mennyezet, mely részben ferde, részben vízszintes síkokból áll. Az említett 4 ív azután 5 falmezőre osztja a templom belsejének mindkét oldalát. Mint a szentélyt, az orgonakarzatot is félkörívü bolthajtás fedi. A karzat két egyszerű, vékony

pilléren nyugszik. Orgonáját 1934. decemberében avatta fel az egyházközség.

Inkább a templom belső berendezésében nyilvánul meg annak magyaros tendenciája. Így magyaros stilizált virágmotivumok borítják a színes ablakokat, magyaros fafaragás a széles fapadokat és a székeket, melyeknek támlája felül karéjosan van kiképezve. Ugyancsak magyaros virág- és csillagalakzatok szerepelnek a festésben és az ajtók faragásában.

Érdekes és a modern templomépítészetben már megszokott, hogy a szószéket alacsonyan állítják föl. A lelkész és hívei közelebb kerülnek egymáshoz, a lelkész nem áll többé oly magasan gyülekezete fölött, hanem leszáll közéjük. Az igehirdetés inkább beszélgetéssé válik, ami nagyon fontos a hívek lelki gondozására nézve... Fából készült az igen egyszerű, nyolcszögalapú szószék. Nincs baldachinja, csak falhoz simuló támla díszíti, felső peremén magyaros fafaragással. Ez a faragás ismétlődik a szószék-lépcső aljánál elhelyezett papi ülőhely támláján is.

Szintén a szentélytől balra áll az 1932-ben közadakozásból beszerzett vörösmárvány keresztelőmedence. A szószék nyolcszögü vörösmárvány talpazatához hasonlóan ez is nyolcszögű, úgy oszloptalpa, mint medencéje. Fedője nincs.

Három márványlépcső vezet föl a szentélyben álló oltárhoz, mely szintén Schulek tervei szerint készült; anyaga piszkei márvány. Kétszínü, vörös az alap, de egyes részei, pl. az oltártámla kerete sárgás. Első pillanatra, ha nem is oly hatalmas, emlékeztet a tót templom oltárára. Ezt a benyomást kelti hasábszerü, keskenyebbik oldalára fektetett oltárasztala, a képkeret alakja és a kétoldalt különállóan elhelyezett pillérszerü részek, melyeken itt is gyertyatartók állnak. Eredeti, szép elgondolás az oltártámla lépcsőzete-

sen emelkedő teteje, az utolsó fokon elhelyezett márványkeresztig. Romantikus elképzelés szülötte ez az oltár, de a mult század romantikájának többször előforduló cikornyái nélkül, egyszerü, nemes vonalakkal.

Az oltárkép, melyet Krén Margit úrnő kegyeletes érzése festetett meg testvére emlékére, 1933 december óta díszíti a kelenföldi templomot. Művésze, Rakssányi Dezső, korunknak a vallásos tárgyakat különösen kedvelő, kitünő festője. Hitetlen Tamás történetének egyik jelenetét eleveníti meg, amint Krisztus megmutatja sebeit a kételkedőnek. Mindössze hárman szerepelnek a képen. Középen lenyügöző, uralkodó alak Krisztus, aki a bezárt ajtaju szobában, néhány fokból álló lépcső tetején jelenik meg az ámuló tanítványnak. Messze világító fehér köntösében, a sírból visszatért, átszellemült, halvány arcával egészen látomásszerüen hat, annyira elvonatkozott minden testiségtől. Jobbját áldó mozdulattal emeli föl, balkezét pedig a lépcső alján, jobbszélről álló Tamás tenyerébe csusztatja, hogy a szögütötte sebhellyel meggyőzze. Nagyszerü kontrasztot ad az Üdvözítő és a tanítvány alakjában: amannak földöntúli megjelenésével szemben áll ez a reáljsan megfogott zsidó alak, jellegzetes arcélével, sürü fekete hajával, szakállával, megdöbbent tekintetével, amint egyik kezét szívéhez szorítja. Baloldalt, Krisztus mögött, összefogott kezekkel, passzívan áll egy másik tanítvány, aki némán szemléli a jelenetet. Rendkívül festői a színhatás. Krisztus balválla fölött elhelyezve, olajmécses ég egy tálban, és a kis láng rózsaszínü reflexekkel hinti be az Ur ruhájának átütő fehérségét. Feje körül a mécsesből szálló fehér füstfelhő lebeg, mint glória. Ez a nagy füstfolt is élénkíti a kép középpontjának sugárzó fényességét. Sötétebb színek vannak Tamáson, vöröses ruha, sötét saru, fekete fej. A harmadik alaknak mellékes szerepét a homályos háttérben egyhangú színek is jelzik.

A KŐBÁNYAI TEMPLOM.

I.

A kőbányai templom megépítésének eszméje összeesik a X. kerület lelkészi körének megszervezésével. A megszervezés gondolatát dr. Kayser Szilárd, a pesti magyar egyház belmissziói bizottságának elnöke vetette föl s a megvalósítás dr. zólyomi Wágner Géza egyházfelügyelő, az egyház vezetősége és Kolba Lajos, a lelkészi kör első elnöke nevéhez fűződik. A főváros 1908-ban, a külső Jászberényi-út és Kolozsvári-út sarkán álló telket engedte át az egyháznak 90 évi haszonélvezetre. Sajnos, ez a telek templomépítésre alkalmatlan volt, egyrészt a kőbányai felső pályaudvar, a rákosi katonai gyakorlótér és a sörgyár közelsége, másrészt a talaj nagy nivókülönbsége miatt is, aminek következtében a templom mélyen a Jászberényi út szintje alá került volna.

A X. kerület lelkészi körét az 1910. áprilisában tartott közgyűlési határozat alapján ennek az évnek júniusában tartott egyháztanácsi ülésen szervezték meg. Az év októberében tartott lelkészválasztó közgyűlés az akkori vallástanítási igazgatót, Majba Vilmost hívta meg egyhangulag lelkésznek.

A lelkész rögtön gyűjtést indított a templomalapra, de alig hogy ez megindult, akadály gördült útjába. Wágner Géza ugyanis, abból az

elgondolásból kiindulva, hogy mindkét protestáns egyház templomhiányán segíteni kellene, 1911 szeptemberében a közgyűlésen azt javasolta, hogy a főváros perifériáin olyan templomokat létesítsenek, melyeket az evangélikusok és reformátusok közösen használhatnak. Javasolta, hogy a kőbányai evangélikusok járjanak az ottani református templomba, Angyalföldön pedig építsenek evangélikus templomot, szintén közös használatra. Az eszme tetszésre talált a központi egyháztanácsban, de a gyakorlati életben nem vált be s megakasztotta a kőbányai templomalapra történő gyűjtést is. Az összegyűlt 14.117 korona pedig a világháború utáni infláció következtében elveszett. Uj templomépítési akciót kellett indítani. A Simor-utcai evangélikus imaház létesítése után a lelkész újból megkezdte a templomépítési akciót. Kolba Lajos korai halála után lelkészköri elnökké Doktorics Benőt választották, aki nagy buzgalommal kapcsolódott a munkába. A lelkész téglaadományért fordult a Népjóléti minisztériumhoz és sikerült is kapnia 50.000 téglát és 50 kbm. építőfát. Ez az adomány döntő hatással volt a templomépítés sorsára, lelkesedést öntött még azokba is, akik eddig aggodalommal néztek az eredmény elé. Az építési akciót megindító gyűlést 1925. novemberében tartották, mely alkalommal különösen jó példát mutattak adományaikkal a Nőszövetség tagjai. Kapott az egyház adományokat a Pénzügyminisztériumtól is: 100.000 téglát, a fővárostól pedig 48.000 pengőt. A pesti magyar egyházközség templomépítési adót vetett ki híveire.

A pénzügyi előkészítés után meg kellett oldani még a templomtelek kérdését is. Mint már említettük, a fővárostól kapott telek nem felelt meg a célnak, a lelkész tehát alkalmasabb hely után nézett. Próbálkozott a fővárosnál, hogy a

belső Jászberényi-úton fekvő Rottenbiller-kertben kapjanak telket az evangélikus istenháza részére, a főváros azonban idegenkedett a kert felosztásától és azt parkká alakította át. Legalkalmasabbnak mutatkozott végül a Füzér-utca és Kápolna-utca sarkán fekvő telek, melyet sikerült is 24.000 pengőért megszerezni. A 320 négyszögöles telek rendkívül előnyös helyen, Kőbánya középpontjában terül el, mindenfelől könnyen megközelíthető és a nagy Martinovics-térre néz. Nagy jelentősége van annak is, hogy a telek nem a fővárosé, (mint azt például a kelenföldi templom esetében láttuk), hanem az egyházközség tulajdona, melynek üres részén bérházat is építtethet, mint azt eredetileg tervezték is. A fővárosi telket sikerült visszavétetni a fővárossal 32.000 pengőért.

Ez a szerencsés tranzakció és a gyűjtött pénzösszegek — a kőbányai gyűjtésből 30.000, a templomadóból 25.000 pengő — lehetővé tették, hogy az egyházközség hozzáfoghasson az építkezéshez. 1928-ban zártkörű pályázatot hirdettek a templom és a környező bérház megtervezésére. Nyolcan vettek ezen részt, közülük az 1930 márciusában megtartott közgyűlés Frecska János műépítésznek juttatta az első díjat és őt bízták meg az építkezés vezetésével is. Ugyanennek az évnek májusában, Jubilate vasárnapján tették le az alapkövet. 1931 október 4-én végre fölavatták a templomot, elkészült a paplak is. A bérház megvalósítása a jövő feladata maradt.

Megemlítést érdemelnek a vállalkozók közül Bozsolyák Sándor, aki a műkő és márványmunkákat faragta és özv. Klekner Lászlóné bútorgyára, ahonnan a belső berendezés származik.*

* Magyar Építőművészet 1931. évfolyama.

A kőbányai templom.

Virág Jenő felvétele.

Részlet a kőbányai templomból.

Virág Jenő felvétele.

II.

A kőbányai templom megtervezése gondolkodtató feladat elé állította az építészeket, miután a szóbanforgó telek háromszögalakú volt és bérházat is óhajtottak rá építeni. A templomnak minden módon a telek Martinovics-tér felé néző csúcsára kellett kerülnie.

Mint említettük, a pályázaton nyolcan versenyeztek. Pályaterveiket a lelkészi hivatal őrzi.

A pályadíjnyertes Frecska János a felső építő ipariskola tanára. Főbb épületei a mezőtúri tűzoltólaktanya, a győri postapalota, a hódmezővásárhelyi városi bérház, stb. Négy változatban terjesztette a bírálóbizottság elé terveit, melyeket A, B, C és D betűkkel jelölt. A D tervnél egészen különszakítja a templomot és bérházat. Mindegyikben közös a kerekded alaprajz, mely csak a C-jelű tervnél nyúlik meg kissé elliptikusan. A külső megoldásokban találunk kis kupolákat az összekötő lépcsőházak tetején, félkörablakokat, gazdag párkánydiszítést. Egy másik változaton teljesen klasszicizáló elképzelést nyújt, a templomteret óriási kupolával fedi, torony nincs, helyette az előcsarnok fölött kis kupolák. Máshol megint terraszfedésű előcsarnokot ad. Stb.

Kivitelre a B-jelzésű terv került, ez is módosításokkal. Az egyház nem tudta megépíttetni a tervezett bérházat s így a magas háttér elsikkadt. Történt változtatás a belső téren is, mert azt a tervező az úgynevezett Predigtkirche jellegében gondolta megoldani. Ezt a megoldást, mely a szószéket az oltárasztal fölé, a templom főtengelyébe helyezi, elvetették, minthogy ez inkább való református templomba.

Szerepel a pályázati föltételek közt az is (hasonlóan a kelenföldihez), hogy a belmissziói te-

vékenységre szolgáló helyiségek kapcsolódjanak az istentiszteleti helyhez. Frecska a kultúrtermet a templom souterrainjében helyezte el, egész színházszerűen. Ez a terem meglehetősen magas, mert mint műleírásában mondja: »főcélunk, hogy a templom külsőleg is minél hatalmasabbat mutasson.« Bejárata a hátsó lépcsőházban nyílik.

Budapest modern templomai közül, ha nem is a legnagyobb igényű, külsejére és belsejére nézve egyaránt egyike a legszebbeknek és legharmónikusabbaknak Frecska alkotása. Míg Schulek temploma magyarosan modernizálta a román stílust s inkább hatott finom arányaival és részleteivel; Frecska a nemzetközi új építőstílus után indul és a templom külsejének ritmikus tagolásával, tömegelosztásával, egyszerűségével hat. Az épület egyes részeinek átmenetét mindég kerekded vonalakkal oldja meg. Valóban sokat jelent, hogy a tervező magasan helyezte el a souterraint. Általában feltünő a templomtest vertikális törekvése, — a horizontálist mindössze egy keskeny, két ablaksor közt elvonuló párkány jelzi. Ezzel szemben a fölfelé igyekvést érzékeltetik a hosszú, keskeny, téglaformájú ablakok, megmegszakadva, füzérszerűen egymásután törve fölfelé. Ugyanilyen ablakformák mutatkoznak a tornyon is. A tervező kerekded alaprajzot választott, mely szerinte azért is előnyös, mert így az istenháza jobban kiemelkedik a sablónos bérháztömegekből. A templomteret lapos kupolával födi, hogy így annál nagyobb hangsúllyal emelkedjék magasra a főtengelyben előépített, maszszív, csaknem végig falazott torony, melyet csak éppen befejez a kupolaalakú kis sisakkal. Vakolás nincs, az egész épület vörös téglából készült, úgynevezett Rohbau.

Több bejárat visz a templom belsejébe: az utcai főbejárat kapun át az előcsarnokba, onnan

újabb lépcsőfokon a templomtér szintjéig. Ugyancsak ajtók nyílnak a szentélybe is a paplakból és a sekrestyéből, majd a földszintre és a karzatra a lépcsőházakból. Az előcsarnokból viszonylag kisméretű, mindössze 13 m. sugarú belső térbe jut az ember.

Első, ami a belépőt rögtön megfogja, a rendkívül meleg és bensőséges megvilágítás. Kétféle színü, fehér és sárga a sok-sok ablak, mely fényt ad a templomnak. Az alsó ablaksorok csak a köralaprajzból fülkeszerüen bemélyedő szentélyig érnek, a felső sor azonban végigfut a szentély fölött is. Halványsárga a falfestés: még a legborúsabb időben is olyan benn, mintha a nap sütne. Szintén a szentélyig terjed a fal hajlását követő, körbenfutó karzat is, mely a két alsó ablaksor között vonul végig. Kupolának megfelelő boltozat borúl a centrális templomtér fölé.

Mint már említettük, a szentély elrendezése a tervező eredeti koncepciójától eltérően jött létre. Középen, szemben a belépővel, támlájával a falhoz simulva áll az oltár, a szentély sarkain pedig a belépőtől jobbra a szószék, balra a keresztelőmedence.

Érdekesen hangolták össze az oltárt, szószéket és medencét. Anyaguk sárgásbarna alapszínü márvány, finom rózsaszín szegélyezéssel. Különösen szép az oltárképnek hagyott helyet keretező, lehető legegyszerűbb, négyszögletű oltártámla, a tömör, simavonalú oltárasztallal. Élein és peremén szegve a világosabb színü márványnyal áll a modern felfogásnak megfelelően alacsony, hatszögalapú szószék, melyre a szentélyből lehet belépni. Mennyezete nincsen. Éppen ilyen alakú, csak valamivel kisebb a keresztelőmedence. Harmónikus, szép kép. Ami kifogásolni való, azt csak a gyakorlati ész jegyzi meg, t. i. a medence csaknem olyan magas, mint a

szószék és az ember töri a fejét, hogyan tartják itt keresztvízre a gyermeket. De még mindig örvendetesebb egy templomnál, ha az esztétikai szempont kerekedik fölébe a praktikusnak, mint fordítva... A berendezést egyszerű, sárga fapadok egészítik ki. Mindennek derűs, intim hangulata van a kis templomban.

Vannak még hiányok is: az oltárképet egyelőre ezüstösszínű, nagy kereszt helyettesíti s az orgonát csak harmónium pótolja. Ezt azonban rajtunk kívül eső körülmények okozzák. Amint a sokáig néma toronyban 1933 októberében megszólalt már a harang, talán nincs messze az az idő sem, mikor valamely művészkéz festményét beleilleszthetik az árva keretbe és orgona kíséri a hívek énekét.

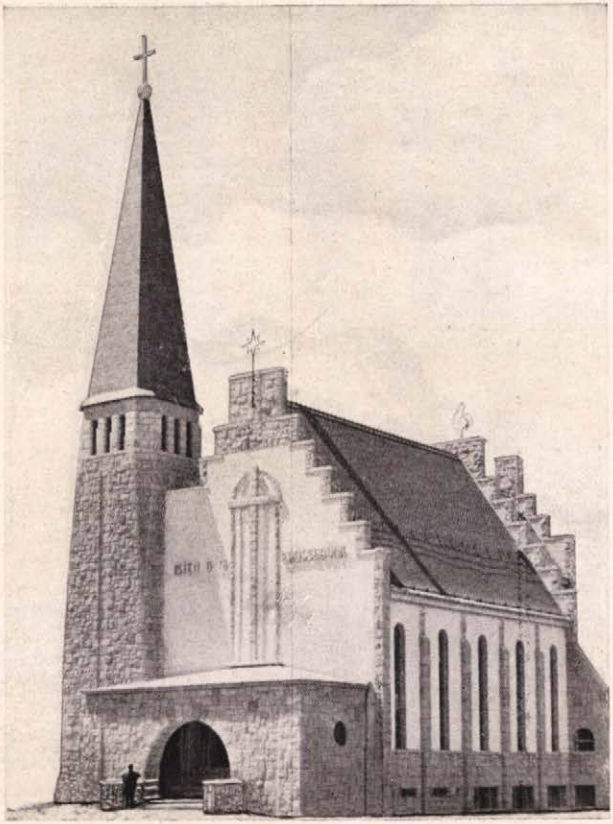

Az óbudai templom.

Virág Jenő felvétele.

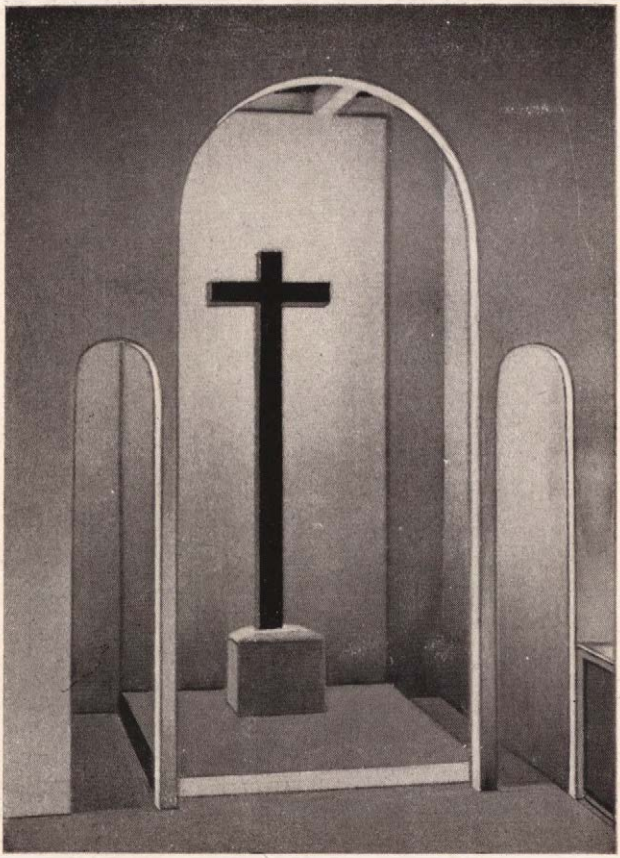

Részlet az óbudai templomból.

Farkas László felvétele.

FÜGGELÉK.

A KÉSZÜLŐ ÓBUDAI TEMPLOM.

Könyvem nem volna teljes, ha néhány szóval a most készülő óbudai templomról is meg nem emlékeznék. Egyike ez azoknak a templomoknak, melyek a világháború kitörése nélkül már régen fölépültek volna. Óbuda evangélikus egyházközsége már 1843-ban megalakult és 1909-ben lett anyaegyházzá. Alig pár évvel ezután, 1912-ben már mintegy 50.000 korona állt rendelkezésre s ennyit értek körülbelül az egyház telkei is. Ez az összeg hadikölcsönben veszett el, úgy, hogy 1917-ben megszünt a templomépítő bizottság is és csak 1922-ben kezdte újra működését. 1926-ban kaptak engedélyt általános gyűjtésre. Gyűjtöttek budapesti és vidéki egyházakban. 1930-ban az építési alap már 100.000 pengőre rugott. 1933-ban kaptak az óbudai evangélikusok telket a fővárostól a Selmeci-utcában. Ekkor írták ki a pályázatot templomra és gyülekezeti házra. Friedrich Lóránt építészmérnök tervét fogadták el. Az alapkövet 1934 októberében tették le s most, 1935 májusában, már a templom belsején dolgoznak a munkások. Az építés a tervek szerint 134.500 pengőbe kerül. Gyülekezeti ház létesítése még a jövő feladata, egyelőre

* Az építés-történetre vonatkozó adatokat az óbudai egyházközség Gyülekezeti Leveleiből vettem.

a templom souterrainjében helyezték el a belmissziói munka céljait szolgáló helyiségeket.

Friedrich Lóránt temploma érdekesen kapcsolódik modern egyházművészetünk fejlődésébe. Tartószerkezete vasbeton, ami természetszerűleg magával hozza a formák leegyszerűsítését, — ez különösen jól érezhető az épület belsejében, mely egy pillantással tisztán áttekinthető. Külsején inkább uralkodik a terméskő, ebből rakták a tornyot, előcsarnokot, sekrestyét s hatásosan szerepel, mint a falfelületek díszítése is. Ez az anyagbeli kettősség teszi, hogy a templom külseje nem mutatja oly világosan a szerkezetvázat, mint például a városmajori kat. templom. Inkább emlékeztet meredek tetejével, a függőleges kiterjedés hangsúlyozásával a század elején északról induló, kissé lakóházszerű templomstílusra, s van valami rokonsága Árkay Aladár városmajori kultúrházával is. (Campanileszerű torony az épület oldalán, terméskő.)

A templom homlokzati részén külön fedélszékkel ellátott, kőből rakott alacsony előcsarnok visz a templom belsejébe. Fölötte sima falfelület emelkedik, melyből csak középen domborodik ki óriási, kőből készült kereszt. Az oromfal a tető ereszkedését lépcsőzetes díszítéssel követi. Ugyanilyen lépcsős oromfal zárja le a templomtest hátsó frontját. Baloldalt a bejárattól tömör, terméskő-torony illeszkedik az épület oldalfalához, keskeny, lőrésszerű ablakokkal. Hosszú, keskeny, félkörívű ablakok és kőből való támpillérek tagolják az oldalnézeteket.

Belül tágas, teres, levegős, világos csarnok a templom, a torony felőli oldalon keskeny mellékhajóval, melyben karzatot helyezett el a tervező. A mennyezetet vasbeton pillérek és bordák tartják, a bordákat fából készült színes kazettákkal töltötték ki. Szentélyrészét hármas boltív

választja el a templomtértől, ennek a mennyezete is fából van, lapos. A szentélyt két oldalt kis, kerek ablakok világítják meg.

Berendezését csak ezután fogja megkapni az új istentiszteleti hely. Szószéke alacsonyan fog állni, a szentélytől jobbra. A szentélyben egyelőre csak hatalmas, egyszerű fakereszt emelkedik.

Óbuda új templomának fölavatása e könyv megjelenése idején, 1935. június hónapban történik.

TARTALOM:

Bevezetés. . . . . 3.
A Deák-téri templom. . . . . 10.
A várbeli templom. . . . . 25.
A Rákóczi-úti templom. . . . . 41.
A fasori templom. . . . . 51.
A kelenföldi templom. . . . . 62.
A kőbányai templom. . . . . 70.
Függelék: A készülő óbudai templom. . . . . 77.
Műmellékletek.